

שני קטעי גניזה למדרש ששיר השירים רבה

ירצאים לאור על-ידי תמר קדרי

מדרש שיר השירים רבה הוא המדרש הקדום מבין המדרשים המוכרים לנו על שיר השירים.¹ זהו מדרש פרשני שנערך בארץ ישראל, בין עריכתם של מדרשי האגדה הקדומים (בראשית רבה, ויקרא רבה ופסיקתא דרב כהנא) לבין עריכתו של מדרש קהלת רבה.² עודנו של שיר השירים רבה לא הכיר ככל הנראה את התלמוד הבבלי.³ מדרש שיר השירים רבה לא זכה עדיין לראות אור במתכונת של מהדורה מדעית.⁴ תיאור ראשוני של כתבי היד, קטעי הגניזה והדפוסים הראשונים הופיע במחקרו של ה"א סטלר.⁵ במאמר זה הוא ממיין את כתבי היד לענפי נוסח, מדרג את

* תודתי לד"ר יהודית הנשקה שסייעה לי ככל הנגוע ללשון חז"ל. אני מודה למפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון עברית, שאיפשר לי לעיין בפרוטוטטים של קטעי הגניזה, ובמיוחד לד"ר בנימין אליצור. הנסיעה לאוקספורד לכדיקת קטעי הגניזה התאפשרה הודות לקרן המחקר של מכון שכטר למדעי היהדות. המאמר מוקדש לזכרה של חברתי היקרה, ד"ר ליאורה אליאס בר-לבב, שחשפה בפני את צפונותיו של המכון לתצלומי כתבי יד והרגישה בפני את חשיבותה המחקרית של ההדרת טכסטים.

1 מדרשים אחרים הם: מדרש שיר השירים, פורסם ע"י גרינהוט מתוך כתב יד, ירושלים 1897. מדרש נוסף המועתק בכ"ז דה רוסי 541, פורסם במקביל תחת שני שמות שונים: מדרש זוטא על שיר השירים, מהדורת ש' בובר,² וילנא תרפ"ה; ואגדת שיר השירים, מהדורת ש' שכטר, קמברידג' 1896 (להלן שיר השירים זוטא). עיינו הערותיו של ח' אלבק בתוך י"ל צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית,³ נערך והושלם על ידי ח' אלבק, תרגום מ"א זק, ירושלים תשל"ד, עמ' 404 הערה 28 (להלן צונץ, הדרשות); קטעי הגניזה של שיר השירים זוטא ושל שיר השירים רבה פורסמו על ידי צ"מ רבינוביץ, גנוי מדרש — לצורתם הקדומה של מדרשי חז"ל לפי כתבי יד מן הגניזה, תל-אביב תשל"ז, עמ' 83–117, ועמ' 250–295 (להלן רבינוביץ, גנוי מדרש).

2 עורך קה"ד הכיר את מדרש שהש"ר ואת חמש הפתיחתאות שכראשו (שהן תוספת מאוחרת לגוף החיבור), ושילב חלקים מהן בתוך חיבורו. עיינו ת' קודר, "חזית איש מהיר כמלאכתו": לשאלת מקורותיהן של הפתיחתאות שכראש שיר השירים רבה, תרכ"ץ עה (תשס"ו), עמ' 173, ושם הערות 118–119 (להלן קודר, חזית).

3 צונץ, הדרשות, עמ' 128, היה סבור כי עורך שיר השירים רבה הכיר את הבבלי, אולם עמדתו לא נתקבלה על ידי חוקרים שונים. ראו י' תיאודור 'Zur Komposition der agadischen Homilien', *MGWJ* 28 (1879), pp. 342–343; עמ' 401 הערה 3; וכן מאמרו של ש"ט לקס, *JQR* 55 (1965), p. 250 n. 82. (להלן לקס, מבוא).

4 מהדורתו של ש' דונסקי, שיר השירים מדרש חזית, תל-אביב 1980 (שתורגמה מהמהדורה ביידיש), מבוססת על נוסח הדפוס שעבר שינויים ותיקונים על ידי המחזיר.

5 H.E. Steller, 'Preliminary Remarks to a New Edition of Shir Hashirim Rabbah', G. Sed-Rajna (ed.), *Rashi 1040–1990, Hommage à Ephraïm E. Urbach*, I. Congrès européen des études juives, Paris-Troyes 6–13 Juillet 1990, Paris 1993, pp. 301–311. (להלן סטלר, שהש"ר).

קטעי הגניזה על פי חשיבותם והשתייכותם, ומסכם כיצד צריכה להראות מהדורה מדעית של החיבור לכשתצא.⁶

סטלר מונה שנים עשר קטעי גניזה של שיר השירים רבה. מתוכם תשעה כבר ראו אור במחקריהם של אלכסנדר שייבר,⁷ צבי מאיר רבינוביץ⁸ ולואיס חירון.⁹ קטע גניזה נוסף שלא נמנה ברשימתו הוא קטע מנצ'סטר B. 3485.¹⁰ המחקרים הראו כי שמונה מתוך שנים עשר קטעים אלה השתייכו בעבר לקודקס אחד, שנכתב במאה האחת עשרה. מקודקס זה נותרו בידינו שני קונטרסים לא מלאים, שכל אחד הכיל בעבר חמישה גליונות קלף.¹¹

במאמר זה מתפרסמים לראשונה שני קטעי גניזה של שיר השירים רבה שעדיין לא ראו אור:

1. קטע גניזה אוקספורד בודליאנה Heb e.75 (קטלוג קאולי נויבאוור 2828/3)

6 סטלר, שם, עמ' 301, הודיע על כוונתו לפרסם מהדורה מדעית לשיר השירים רבה. משיחה עם ד"ר סטלר התברר לי כי למרבה הצער תכנית זו לא תצא אל הפועל.

לתיאור אחרון של עדי הנוסח ראו ב' ראפ דה-לנגה, תלמוד תורה בשיר השירים רבה, B. Rapp-de Lange, *Rabbinische Liebe: Untersuchungen zur Deutung der Liebe des Hohenliedes auf das Studium der Torah in Midrasch Shir haShirim Rabba*, Proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor aan de Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht, Enschede 2003, pp. 64–72, pp. 463–466. ידי סטלר: כ"י פרמה 2414 קטלוג דה-רוססי 427, כ"י לונדון בית הדין ובית המדרש 28, וכ"י אוק'בד' 115 (קטלוג קאולי נויבאוור 340); וכן כ"י שלם נוסף: כ"י מוסקבה-גינצבורג 570, שהוא מאוחר ונשען על כ"י א, עיינו ראפ, שם, עמ' 65 הערה 10; מאז מאמרו של סטלר פורסמו כל קטעי הגניזה שבספריית קיימברידג', עיינו להלן הערה 9.

7 קטע גניזה בודפשט אוסף קאופמן 27/1, פורסם על ידי א' שייבר, A. Scheiber, "Ein Fragment aus dem Midrasch Schir HaSchirim Rabba: aus der Kaufmann Geniza", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1978), pp. 231–243. צ"מ רבינוביץ, 'לצורתו הקדומה של מדרש שיר השירים רבה (לפי קטעי הגניזה)', תעודה ג (תשמ"ג), עמ' 83–90 (להלן רבינוביץ, 'לצורתו'). וכן על ידי חירון, L.F. Girón-Blanc, "Cantar de los Cantares Rabbá' 4. 7–8. — Edición Crítica", *Sefarad* 52 (1992), pp. 103–112. רבינוביץ, גנוי מדרש, פירסם ארבעה קטעי גניזה: לינגרד אנטונין 104 (עמ' 83–96); לינגרד אנטונין 998 (עמ' 97–100); קיימברידג' T-S C 2. 119 (עמ' 101–107); קיימברידג' T-S F 17.57 (עמ' 108–117).

9 חירון, קיימברידג', L.F. Girón Blanc, "Cantar de los Cantares Rabbá: Seis fragmentos de la Guenizá de El Cairo conservados en Cambridge University Library", *Sefarad* 60:1 (2000), pp. 255–281. שבספריית קיימברידג': T-S C 2. 4, T-S C 2. 22, T-S C 2. 51, T-S C 2. 119, T-S F 1 (2).72, T-S F 17.57. אחד פורסם כבר על ידי חירון עצמו, L.F. Girón-Blanc, "Shir haShirim Rabbah en la Geniza de Cambridge", *Jewish Studies at the Turn of the 20th Century*, Vol. 1 J. Targarona Borrás und A. Sáenz-Badillos eds., Leiden, Boston and Köln 1999, pp. 51–56.

10 הקטע קצר ופגום וקשה מאד לקריאה; אני מודה לפרופ' פיליפ אלכסנדר שמסר לי מידע זה. רבינוביץ, 'לצורתו', עמ' 83; סטלר, 'השש"ר', עמ' 305–309.

עמ' 5א-6ב גליון אחד, 4 עמודים (להלן קטע א — במהדורה זו עמ' 1-2, עמ' 11-12).

2. קטע גניזה אוקספורד בודליאנה Heb d.47 (קטלוג קאולי נויבאוור 2669/4) עמ' 5א-8ב — שני גליונות, 8 עמודים (להלן קטע ב — במהדורה זו עמ' 3-10). כפי שהראה סטלר, שני הקטעים מהווים חלק מקונטרס אחד, שהכיל בעבר חמישה גליונות ואשר מתוכם נותרו בידינו שלושה.¹² קטע אוקספורד בודליאנה Heb e.75 הוא הגליון החיצוני של הקונטרס. קטע אוקספורד בודליאנה Heb d.47 ממשיך את הקטע הראשון, ומשתרע על פני שני גליונות נוספים. שני הגליונות האמצעיים של הקונטרס חסרים.¹³

אוקספורד בודליאנה Heb e.75 (2828/3) עמ' 5 א-ב	גליון ראשון:	
אוקספורד בודליאנה Heb d.47 (2669/4) עמ' 5 א-ב	גליון שני:	
אוקספורד בודליאנה Heb d.47 (2669/4) עמ' 6 א-ב	גליון שלישי:	
(חסר)	גליון רביעי:	
(חסר)	גליון חמישי:	
(חסר)	גליון חמישי:	
(חסר)	גליון רביעי:	
אוקספורד בודליאנה Heb d.47 (2669/4) עמ' 7 א-ב	גליון שלישי:	
אוקספורד בודליאנה Heb d.47 (2669/4) עמ' 8 א-ב	גליון שני:	
אוקספורד בודליאנה Heb e.75 (2828/3) עמ' 6 א-ב	גליון ראשון:	

בהעתקתו של קונטרס זה היו מעורבים ככל הנראה שלושה סופרים. סופר אחד שהעתיק את הגליון החיצוני, סופר שני שהעתיק את העמוד הראשון של הגליון השני, וסופר שלישי שהעתיק את מה שנותר משני הגליונות האמצעיים.¹⁴ שני קטעי גניזה אלה הם הקדומים מבין כל קטעי הגניזה של שיר השירים רבה שבידינו.¹⁵ הם כתובים בדיו חומה על גבי קלף שניתן להבחין בו בין צד שיער לצד בשר. הקונטרס שהכיל חמישה גליונות נכרך כך שתהיה התאמה במפתחים:

12 קונטרסים בני חמישה גליונות היו מקובלים בעיקר בכתבי יד מזרחיים ובכתבי יד איטלקיים קדומים העשויים קלף, עיינו M. Beit-Arie, *Hebrew Codicology: Tentative Typology of Technical Practices Employed in Hebrew Dated Medieval Manuscripts*, Jerusalem 1981, p. 44. (להלן בית-אריה, קודיקולוגיה).

13 קונטרס זה הוא המשכו של קטע גניזה אנטונין 998 שפורסם על ידי רבינוביץ, גנזי מדרש, עמ' 83-100, ועיינו להלן הערה 15.

14 לא ניתן לבטל את האפשרות שהסופר השני הרכיב יחד גליונות קיימים והשלים את העמוד החסר (עמ' 3). פרט לכתיבה השונה ניתן לראות את כי המילה האחרונה בעמוד 3 'וכתיב' חוזרת שוב בראש עמ' 4: 'ומה כת'. אפשרות זו היא פחות סבירה, אבל קיימת.

15 עיינו סטלר, שם, עמ' 308 וכן הערה 22; סטלר מצביע על כך שהקונטרס הראשון הושלם בסופו על מנת שיתחבר למקום בו מתחיל הקונטרס השני. כמו כן כל הגליונות נחתכו בראשם לאחר שהקונטרסים נכרכו יחד. התייחסו אינו ישר וכך ניתן לראות כי קיימת התאמה מושלמת בין הגליונות של שני הקונטרסים. הגליונות של קובץ אוקספורד בודליאנה היו גדולים יותר, ולכן הוא נקצץ כאשר ניסו להוסיף אליו את הקונטרס השני. מכאן ניתן להסיק כי קובץ אוקספורד בודליאנה היה קדום יותר.

שיער-שיער, בשר-בשר.¹⁶ הגליון החיצוני של הקונטרס הוא צד שיער. קשה לזהות שרטוט או ניקוב, אך השורות הישרות מלמדות שכנראה היה שרטוט, ואפשר שהניקוב בשוליים החיצוניים נחתך בעת הכריכה. מספר השורות משתנה מעמוד לעמוד אצל אותו סופר,¹⁷ ואין התאמה בין מספרי השורות במפתחים. כל שלושת הסופרים כתבו בכתב מזרחי קדום. אוסף הנתונים מאפשר להקדים את תיארוך הקטעים שקבע סטלר,¹⁸ למאה העשירית לספירה.¹⁹

מפתח הסימנים וכתבי היד²⁰

- ו — כ"י וטיקן, הספריה האפוסטולית Cod. Ebr 76.3
 א — כ"י אוקספורד-בודליאנה Seld. Sup. 102 (קטלוג קאולי נויבאוואר 164.1)
 מ — כ"י מינכן, ספריית המדינה 50.2
 ט — כ"י פרנקפורט דמיין, הספריה העירונית והאוניברסיטאית 133.6
 ר — כ"י וטיקן, הספריה האפוסטולית Cod. Ebr 249.9
 ד — שיר השירים רבה דפוס ראשון קושטא (רע"ד?)²¹
 ש — ילקוט שמעוני דפוס ראשון שאלוניקי רפ"א (1521) מהדורת פקסימיליה ירושלים תשל"ג
 ג — קטעי גניזה המתפרסמים כאן: אוקספורד בודליאנה Heb.e.75 עמ' 5א-5ב (קטלוג קאולי נויבאוואר 2828), אוקספורד בודליאנה Heb.d.47 עמ' 5א-5ב (קטלוג קאולי נויבאוואר 2669)
 ג² — קטע גניזה אוקספורד בודליאנה Heb. e.77 עמ' 41א-ב, 42ב (קטלוג קאולי נויבאוואר 2851) [חופף לכתב היד המתפרסם כאן (להלן עמ' 32-36) עמ' 5 שורה 12 — עמ' 6 שורה 14, עמ' 7 שורות 1-10]
 ת — הגהות ר' יהודה גדליה בתוך אות אמת לר' מאיר בנבנישתי²²

16 המכונה חוק גריגורי, עיינו בית-אריה, קודיקולוגיה, עמ' 41 והערה 66. אופן אירגון זה נמצא במספר קטעי גניזה לא מתוארכים, ובסיפרא כ"י וטיקן 66 שבית-אריה מתארכו למאות 9-10 לס' (משיחה על-פה).

17 הסופר הראשון: 24 שורות (עמ' 1-2, עמ' 12), 25 שורות (עמ' 11). הסופר השני: 27 שורות (עמ' 3). הסופר השלישי: 24 שורות (עמ' 7-8, עמ' 10, עמ' 12), 25 שורות (עמ' 5-6, עמ' 9, עמ' 11), 27 שורות (עמ' 4).

18 סטלר, שם, עמ' 309; ויש לדייק כי התיארוך של קטעי הגניזה למאה ה-11 על ידי רבינוביץ מתייחס לקונטרס הראשון ולא לזה שלפנינו. אף סטלר מעיד בעצמו כי הקונטרס השני קודם בזמנו לראשון, ולכן אין סתירה בין הדברים.

19 תודתי לדי"ר עדנה אנגל על עזרתה בשיחזור הנתונים הפיזיים של הטכסט ובקביעת זמנם של הקטעים.

20 בפירוטם זה הובאו השינויים המשמעותיים בין כתבי היד ולא כל חילופי הנוסח.

21 דפוס קושטא קדם לדפוס פיזארו, וכנראה נדפס לראשונה בשנת 1514, כפי שהראה מ"ב לרנר, 'הדפוס הראשון של 'מדרש חמש מגילות': עיונים בדרכי פעולתם של המדפיסים העבריים בקושטא ובפיזארו', יד להימן — מחקרים בתרבות העברית לזכר א"מ הברמן, ערך: צ' מלאכי, לוד תשמ"ד, עמ' 289-311; כל הדוגמאות של הקריאות הטובות של קטעי הגניזה המובאות בסעיף ב' נבדקו גם בהשוואה לדפוס פיזארו.

22 ר' מאיר ב"ר שמואל בו באו בנשת. אות אמת. הערות וביאורים מראי מקומות. תימונים

א. סימני קדמות בשני קטעי הגניזה

1. לשון

(א) כתיב

* כתיב מלא ביוֹד²³ קטע א: שניכפת — עמ' 1 שורה 11, שניכנס — עמ' 1 שורה 12, יתיר (=יותר) עמ' 1 שורה 14, דויד — עמ' 2 שורה 6, ביתו²⁴ (=בתו) עמ' 11 שורה 11, הנישאים — עמ' 12 שורה 1.

קטע ב: בעימקי — עמ' 6 שורה 13, לפירה וריביה²⁵ — עמ' 5 שורה 5, לא היה איפשר — עמ' 6 שורה 24, יתיר (=יותר) עמ' 5 שורה 17, הימירו — (שורש מ.ו.ר.) עמ' 3 שורה 16, וניכשלו — עמ' 8 שורה 9. ניכפת — עמ' 5 שורה 11, ניגאלין — עמ' 8 שורה 21, מיצטער — עמ' 4 שורה 22, מיאיר — עמ' 7 שורה 2, וניתכסה — עמ' 10 שורה 18.

* אותיות בכל"ם בכתיב מלא²⁶ קטע א: כימנודים — עמ' 12 שורה 6. קטע ב: וכיפלומה — עמ' 5 שורה 9, בימשובח — עמ' 6 שורה 8, ליכשתחפץ — עמ' 8 שורה 19.

* צורת צירה בהברה פתוחה באמצע תיבה מסומנת ביוֹד²⁷ קטע א: פורייע²⁸ — עמ' 1 שורה 3, הלילו²⁹ — עמ' 2 שורה 3, מיאות — עמ' 11 שורה 14, אילו — עמ' 12 שורה 6.

קטע ב: לעידה — עמ' 3 שורה 5, גירין =גרים עמ' 3 שורה 25, אילו — עמ' 5 שורה 10, לכשיגאליני — עמ' 5 שורה 24, מיתי העולם =מתי העולם עמ' 6

והגהות על כל קבצי המדרשים ועל סדר התפלה, כרכים א-ב, דפוס ראשון שאלוניקי שכ"ה, דפוס צילום ירושלים תש"ל.

23 י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, כרך ב, ירושלים תש"ח, עמ' 1237-1245 (להלן אפשטיין, משנה); רבינובין, גנוי מדרש, עמ' 84.

24 דוגמה זו מובאת אצל אפשטיין, שם, עמ' 1241.

25 דוגמה זו מובאת אצל קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 27; ובפיוטי יני, מהדורת מ' זולאי, ברלין 1938, עמ' קל: פירייה וריבייה.

26 אפשטיין, שם, עמ' 1244.

27 אפשטיין, שם, עמ' 1242-1244; מ' סוקולוף, קטעי בראשית רבה מן הגניזה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 66 (להלן סוקולוף, גניזה).

28 אפשטיין, שם, עמ' 1243; אך ראו מ' בראשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה [על פי כתב יד פאריס 329-328], עדה ולשון: פירסומי מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל, בעריכת ש' מורג, כרך ו, ירושלים תש"ס, עמ' 116 הערה 4 (להלן בראשר, איטליה).

29 סוקולוף, שם, עמ' 66 הערה 30; הג"ל, 'העברית של בראשית רבה לפי כתב יד ואטיקן 30', קובץ מאמרים בלשון חז"ל, עורך: מ' בראשר, כרך א, ירושלים תשל"ב, עמ' 277-278 (להלן סוקולוף, וטיקן).

- שורה 4, כניסת ישראל — עמ' 6 שורה 13, ויעליני — עמ' 6 שורה 18, לקטריג — עמ' 6 שורה 20, איפשר (=אפשר) — עמ' 6 שורה 24.
- * הכפלת יוד עיצורית³⁰ קטע א: שהייתה — (נסתרת עבר) עמ' 2 שורה 3, התנאיין (=תנאים) עמ' 2 שורה 7, שייש — עמ' 11 שורה 8, ריפה — עמ' 11 שורה 12.
- קטע ב: הייתה — (נסתרת עבר) עמ' 4 שורה 26, מצריים — עמ' 5 שורה 19, ייסורין — עמ' 6 שורה 25.
- * סיומת אי ביוד כפולה קטע ב: אמתיי³¹ — עמ' 4 שורה 7, דיניי³² — עמ' 8 שורה 10.
- * כתיב מלא בור³³ קטע א: כותלו — עמ' 11 שורה 2, כותל המערבי — עמ' 12 שורה 6, עורלה — עמ' 12 שורה 10.
- * סופית הא בפועל נוכח בעבר³⁴ קטע א: היצרתה — עמ' 1 שורה 15, כרתה — עמ' 2 שורה 9.
- * כתיב מלא אלף³⁵ קטע א: הנאצוחות — עמ' 11 שורה 18.
- * כתיב חסר קטע ב: תפלה — עמ' 3 שורה 3, בגאלתכן — עמ' 8 שורה 23.
- * כתיב כן (כאן)³⁶ קטע א: מיכן — עמ' 1 שורה 4, עמ' 2 שורה 1.
- קטע ב: כן — עמ' 8 שורה 6 ושורה 24, אין כת' כן אלא — עמ' 10 שורה 11.
- * הפלולוגיה — שימוט ת'³⁷ קטע ב: בישיתהן — עמ' 7 שורה 18.
- * כתיב מילות היחס קטע ב: אפעלפי — עמ' 3 שורה 18 וכן שורה 19.

(ב) פונולוגיה

- * חילופי מם בנזן בסוף התיבה³⁸ קטע א: שיעבודן — עמ' 11 שורה 16.

30 אפשטיין, שם, עמ' 1243.

31 קוטשר, שם, עמ' 7 ועמ' 23–22; רבינוביץ, גנוי מדרש, עמ' 84.

32 על יוד כפולה בסופי שמות פרטיים ראו קוטשר, שם, עמ' 6–7; רבינוביץ, גנוי מדרש, עמ' 101.

33 אפשטיין, שם, עמ' 1245.

34 סוקולוף, שם, עמ' 62.

35 אפשטיין, שם, עמ' 1234–1235.

36 אפשטיין, שם, עמ' 1236–1237; י' קוטשר, 'קטעי גניזה למכילתא דר' ישמעאל — אבות טקסטים', לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 103 הערה 3 (להלן קוטשר, מכילתא).

37 ש' שרביט, 'האפולוגיה בלשון חכמים', מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בראשור, א' דוחץ, ד' טנא וג' בן-עמי צרפתי, ירושלים תשמ"ג, עמ' 562–563.

38 אפשטיין, שם, עמ' 1230–1232; ש' נאה, 'שתי סוגיות נדושות בלשון חז"ל', מחקרי תלמוד ב: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים מוקדשים לזכרו של פרופ' א"ש רוזנטל, עורכים: מ' בראשור וד' רוזנטל. ירושלים תשנ"ג. עמ' 369–383 (להלן נאה. סוגיות).

- * חילופי עיצורים קטע ב: וההבקר³⁹ — (במקום וההפקר) עמ' 3 שורה 2, הרטבה⁴⁰ — עמ' 5 שורה 9, היטרבתי — (במקום היטרפתי) עמ' 5 שורה 21.
* שיכול אותיות בסכיבת ש' שורקת קטע א: מקשה (במקום משקה) — עמ' 1 שורה 2 ושורה 3.
* חיתום הברה פתוחה ב־ן קטע ב: שלמעלן — עמ' 7 שורה 8 ושורה 23, שלמטן — עמ' 7 שורה 9 ושורה 23, ⁴¹סימה (=סימן) עמ' 10 שורה ⁴²9.
* התגוונות תנועות⁴³ קטע ב: שוגרת רוגליות — עמ' 3 שורה 22, ביריתא⁴⁴ (=הבריות) עמ' 4 שורה 10.

(ג) מורפולוגיה

- * פעלים חז"לים קטע א: נתפעל — וניתקרב עמ' 1 שורה 11.
קטע ב: וניתנמנם — עמ' 4 שורה 1, ניתקבצו — עמ' 8 שורה 14.
* פיעל במקום קל⁴⁵ קטע א: שריעה אותי ויפה אותי עמ' 11 שורה 12.
קטע ב: אהבה שאיבה הק' ב'ה את ישרא' — עמ' 8 שורה 17.
* נל"א-נל"י משקל קטיה⁴⁶ קטע ב: קרית שמע — עמ' 3 שורה 3, קירית שמע — עמ' 10 שורה 9.
* סופית ין⁴⁷ קטע א: יפין — עמ' 2 שורה 3, בייסורין — עמ' 1 שורה 10, סממנין — עמ' 1 שורה 24, התנאיין — (מלשון תנאי) עמ' 2 שורה 7, עושיין — עמ' 2 שורה 15.
קטע ב: בפעמי רגלין — עמ' 3 שורה 9, חכמיין — עמ' 3 שורה 17, גיריין — (במקום גרים) עמ' 3 שורה 25, ניגאליין — עמ' 8 שורה 21, הצדיקיין — עמ' 9 שורה 5.

- 953 אפשטיין, משנה, עמ' 1220-1223; צורה זו נמצאת בבראשית רבה כ"י וטיקן 30, עמ' 953 ועמ' 967; ראו סוקולוף, וטיקן, עמ' 262.
40 במקבילה בבראשית רבה סח, יא (מהד' תיאודור-אלבק) עמ' 783: "מה טרפה הטריף שם". ובבב"ר כתי' וטיקן 60: "מה טרפה היטרופן שם". אולם בבב"ר כתי' וטיקן 30: "מה רטיבה הרטיב שם" ובהמשך שורה 21: היטרבתי. שורה 24: מטרבת. על שיכול האותיות עיינו ליברמן, הערות לויק"ר, עמ' תתע"ז; S. Lieberman, "Torah Shelema", *Jewish Quarterly Review* 36 (1945-1946), pp. 318-319.
ופרחים; והפניותיו של סוקולוף, וטיקן, עמ' 263 והערה 30.
41 רבינוביץ, גנזי מדרש, עמ' 101; נאה, סוגיות, עמ' 383-384.
42 זוהי תופעה הפוכה של תיקון יתר.
43 התגוונות תנועה ליד ריש, עיינו מ' בראשר, 'משנה כתב יד פרמא ב' לסדר טהרות', קובץ מאמרים בלשון חז"ל, בעריכת מ' בראשר, חלק א, ירושלים תשל"ב, עמ' 171-172.
44 קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 27.
45 ז' בן-חיים, 'מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל', קובץ מאמרים בלשון חז"ל, עורך: משה בראשר, חלק א, ירושלים תשל"ב, עמ' 49-55.
46 קוטשר, שם, עמ' 26-32; אפשטיין, שם, עמ' 1249-1250.
47 אפשטיין, משנה, עמ' 1208-1209; רבינוביץ, גנזי מדרש, עמ' 101, ועמ' 145; נאה, שם, עמ' 384-388.

- * סופית Xים⁴⁸ קטע א: לצדיקים — עמ' 1 שורה 7, הטבים — (הטובים) עמ' 1 שורה 8, גדיי עזים — עמ' 1 שורה 13, יודעים — עמ' 2 שורה 5, בין הבתרים — עמ' 2 שורה 7, הנישאים — עמ' 12 שורה 1, כימנודים — עמ' 12 שורה 6, שלכנענים — עמ' 12 שורה 10.
קטע ב: בתפילים — עמ' 3 שורה 4.
* התערערות הגרוניות⁴⁹ קטע ב: נימהו — במקום נימתו עמ' 4 שורה 12.

(ד) תחביר

- * ידוע שם התואר בצירוף⁵⁰ קטע א: כותל המערבי — עמ' 12 שורה 6.
קטע ב: מלך המשיח — עמ' 9 שורה 13.
* 'של' סמוכה לתיבה שלאחריה⁵¹ קטע א: שליעקב — עמ' 11 שורה 13, שלכנענים — עמ' 12 שורה 10. קטע ב: שלתלמידי חכמין — עמ' 3 שורה 17, שלריחיים — עמ' 4 שורה 12, שלישמד — עמ' 7 שורה 14.
* 'שהוא' לפני הבינוני⁵² קטע א: שהוא לוקטו — עמ' 1 שורה 9, שהוא ניכסה מהן — עמ' 11 שורה 23. קטע ב: בשעה שהוא בא — עמ' 10 שורה 13, שהוא משעבדינו — עמ' 10 שורה 15.
* גרירה קטע ב: נגלה וניכסה — עמ' 10 שורה 18 ושורה 19.

(ה) שונות

- רבינו משה — (ולא משה רבינו) עמ' 9 שורה 21, עמ' 10 שורה 3, שורה 8 ושורה 14.⁵³

2. ניקוד

הניקוד מופיע רק לעיתים רחוקות ובעיקר כמילים שהגייתן מסופקת, בשמות מקומות, ובמילים יווניות. המילים מנוקדות בניקוד מעורב. ברובו טברני, אך יש בו גם ניקודים ארץ ישראלים ובבליים.⁵⁴ קטע א: הטמין — עמ' 1 שורה 17, בכרמ' עין גדי — עמ' 1 שורה 12, הַתְּנַאֲיִן שֶׁהַתְּנִיִּי — עמ' 2 שורה 7.
קטע ב: לְכַשְׁיִלְנִי — עמ' 6 שורה 14 (ניקוד טברני), כְּמוֹן וחברותיה קְרִיחוֹת — עמ' 3 שורה 24 (ניקוד טברני וארץ ישראלי), פְּשׁוּט...לְפֹל... — עמ' 4 שורה

48 ריבוי Xים לא נעלם לחלוטין בלשון חז"ל והוא קיים בכל כ"י הטובים, עיינו בר-אשר, איטליה, עמ' 30.

49 אפשטיין, שם, עמ' 26–28 ובנספח א עמ' 189–193; על חילופי ה-ח.

50 קוטשר, מכילתא, עמ' 113–114; ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 61–59.

51 ילון, שם, עמ' 26–28 ובנספח א עמ' 189–193; אפשטיין, שם, עמ' 1207–1208.

52 מ' בר-אשר, 'הטיפוסים השונים של לשון המשנה', תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 210.

53 ראו רבינוביץ, גנזי מדרש, עמ' 110 הערה 4.

54 ניקוד מעורב נמצא גם בקטעים שפירסם רבינוביץ, גנזי מדרש, עמ' 84.

16 (ניקוד בבלי), קָלְסְתוּ — עמ' 4 שורה 15 (ניקוד בבלי וארץ ישראלי), מְגִיבֹ
ועד אָנְטִיפֶטְרִיס — עמ' 5 שורה 6 (ניקוד טברני וארץ ישראלי), וחביבה אָנִי —
עמ' 5 שורה 17 (ניקוד טברני וארץ ישראלי).

3. דרך הבאת המקראות

כשבעל המדרש מביא פסוק, לרוב אינו מקדים אותו בשום מונח.⁵⁵ ולעיתים
מופיעים המינוחים הבאים בקטע א: דכ' בה (עמ' 11 שורה 11).
קטע ב: כמה דתמר (עמ' 3 שורות 5–6),⁵⁶ הד' הי' דכ' (עמ' 4 שורה 4),⁵⁷ וכתיב
(עמ' 3 שורה 27), דכ' (עמ' 6 שורה 1 ושורה 4).

4. לשונות סופרים

וג' — קטע א: עמ' 1 שורה 4, עמ' 11 שורה 13, עמ' 12 שורה 1. קטע ב: עמ' 3
שורה 14, עמ' 4 שורה 1, עמ' 5 שורה 3. צורה זו חוזרת עשרות פעמים, לעומת
הצורה 'וגו' שמופיעה שבע פעמים בלבד.⁵⁸ וג' היך קדמיא — קטע ב: עמ' 10
שורה 5, וכן שורה 17.⁵⁹

5. דיבורי הצעה

קטע א: למה (עמ' 1 שורה 4),⁶⁰ הא מיכן (עמ' 1 שורה 4),⁶¹ אן תימר דאינון תריין
(אן במשמעות של אם, עמ' 2 שורה 1),⁶² מן דמר (=מאן דאמר, עמ' 11 שורה 1),
הוי או' (=הוי אומר, עמ' 2 שורה 16).⁶³

55 על תופעה זוהי העיר ח' אלבק, מבוא ומפתחות למדרש בראשית רבא, חלקים א-ב, בתוך:
מדרש בראשית רבא, מהדורת י" תיאודור וח' אלבק,² כרך ג, ירושלים תשכ"ה, עמ' 108 (להלן
אלבק, מבוא); רבינוביץ, שם, עמ' 87.

56 אלבק, מבוא, עמ' 108; רבינוביץ, שם, עמ' 87 ועמ' 101.

57 אלבק, שם, שם; רבינוביץ, שם, שם: הדה הוא.

58 רבינוביץ, שם, עמ' 101.

59 משמע: כמו הראשון. המעתיק של כתב היד הוסיף פעמיים לאחר לשון זו את הסימן <. עיינו
א"ש רוזנטל, לשונות סופרים, בתוך: שי — מאמרים לכבוד ש"י עגנון, ב' קורצוויל
עורך, רמת גן תשי"ח, עמ' 312; אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים: בבלי וירושלמי,
ערוך בידי ע"צ מלמד, ירושלים — תל-אביב, 1962, עמ' 324 'גר"ש בהילכתא קדמייתא
דפיאה', ועמ' 326; רבינוביץ, שם, עמ' 102 הערה 3.

60 ראו ב"ז בכר, ערכי מדרש, תרגם מגרמנית א"ז רבינוביץ, תל-אביב תרפ"ג, עמ' 67 (להלן
בכר, ערכי מדרש); רבינוביץ, שם, עמ' 86.

61 צרוף יחסית נדיר, וראו עוד ספרא דבורא דחובה פרשה ד ו, ח. ובכ"י א: אלא מכאן; ללשון
'מיכן' עיינו בכר, שם, עמ' 203.

62 סוקולוף, גניזה, עמ' 32 הערה 79.

63 רבינוביץ, גניזת מדרש, עמ' 86 הערה 29, העיר כי זהו מונח שמובא בסוף דרשת הפסוק והוא
מעיו סיכום שהפסוק הנידח מצא את פתרונו הנכון לפי הדרשה.

קטע ב: למה (עמ' 5 שורה 11), מייתי לה מן הדה (עמ' 7 שורה 6), מה טע' (עמ' 3 שורה 27 וכן עמ' 10 שורה 13), ומה כת' בתריה (עמ' 4 שורה 1), אין כת' כן אלא (עמ' 10 שורה 11), הרי או' (=הוי אומר, עמ' 4 שורה 7), הד' ה' דאמרין בריתא (עמ' 4 שורה 10), היא שה' קב' או' לה על ידי יחזקאל (עמ' 4 שורה 11), היא דעתיה דר' יוחנן דר' יוחנן א' (עמ' 5 שורה 11).
מאיכן (=מהיכן, עמ' 4 שורה 9).⁶⁴

6. כתיב של שמות פרטיים⁶⁵

קטע א: ר' שמעון בן יוחי⁶⁶ (עמ' 1 שורה 2), ר' יהודה ביר' סימון (עמ' 1 שורה 6), ר' חמא בר חנינה (עמ' 2 שורה 8), בן נזירה (עמ' 2 שורה 15).
קטע ב: ביר'⁶⁷ (=בירבי עמ' 4 שורה 3), רבנין⁶⁸ (עמ' 6 שורה 3), ר' יוסה הגלילי (עמ' 9 שורה 12), ר' חונה⁶⁹ (עמ' 9 שורה 12), ר' ישמעאל ביר' יוסה (עמ' 4 שורה 3),⁷⁰ אבהוא (=אבהו, עמ' 4 שורה 15, עמ' 8 שורה 3),⁷¹ ר' עזריא? (עמ' 4 שורה 22), חננה בר פפה (עמ' 7 שורה 10), ר' יהודה ביר' סימון (עמ' 7 שורה 10), ר' חייה בר בא⁷² (עמ' 7 שורה 15), ר' הושעיה (=אושעיא, עמ' 7 שורה 21),⁷³ ר' יודן בר פלייה (עמ' 7 שורה 22), ר' יוסה בן חנינה (עמ' 10 שורה 1), ר' שמואל בר חייה (עמ' 10 שורה 12), ר' תנחומה (עמ' 10 שורה 19), יהודה ביר' (עמ' 10 שורה 20), ר' מנחמה (עמ' 10 שורה 21), ר' יצחק בר קצתה (עמ' 10 שורה 23).

ב. גירסאות טובות

מלבד סגנונם ולשונם של קטעי הגניזה, ערכם בא לידי ביטוי בגירסאות הטובות

64 אלבק, מבוא, עמ' 20; בנדויר, לשון מקרא ולשון חכמים, תל אביב תשמ"ח, עמ' 195; בכר, ערכי מדרש, עמ' 29 הערה 6.

65 ז' פרנקל, מבוא הירושלמי (דפוס צילום)², ירושלים תשכ"ז, דף ח ע"ב, העיר כי הרבה שמות פרטיים באים בירושלמי כהא במקום באלף.

66 י' קוטשר, לשון חז"ל, קובץ מאמרים בלשון חז"ל, בעריכת מ' בראשר, חלק א, ירושלים תשל"ב, עמ' 6-9 (להלן קוטשר, לשון חז"ל).

67 א"ש רחנטל, 'הכתובת מגבעת המכתר', פרקים, כרך ב, ירושלים 1969-1974, עמ' 349 הערה 49.

68 בראשר, איתליה, עמ' 17; ל' גינצבורג, שרידי הירושלמי מן הגניזה אשר במצרים, ירושלים תשל"ד (דפוס צילום ניו יורק תרס"ט), עמ' 56 שורה 8 ושורה 9; רבינוביץ, גנוי מדרש, עמ' 85 הערה 21.

69 רבינוביץ, שם, עמ' 109; רבינוביץ, לצורתו, עמ' 83.

70 רבינוביץ, גנוי מדרש, עמ' 85.

71 אלבק, שם, עמ' 107; גינצבורג, שם, עמ' 9 שורה 4 וכן עמ' 42 שורה 18.

72 רבינוביץ, לצורתו, עמ' 83.

73 רבינוביץ, גנוי מדרש, עמ' 85: הושעיה.

שבהם, ובכך שהם נקיים מתוספות ומשיבושים שנגרמו על ידי מעתיקים ומדפיסים במשך הדורות. הוספתן של מטבעות לשון מאוחרות על ידי מעתיקים, גרמה להערכה לא מדוייקת של מדרש שיר השירים רבה ולאיתור זמן עריכתו.⁷⁴ קטע הגניזה יכול, אם כן, לסייע גם בתיארוכו של החיבור.

1. טעויות סופרים ומגיהים

(א) בשיר השירים רבה א, טו סימן ב בדפוסים, בילקוט שמעוני וברוב כ"י מובא: 'ר' [מאיר — מש] אומ' יש מין יונה שמאכילין אותה וחברותיה מריחות אותה ובאות אצלה לשובכה, כך בשעה שהזקן יושב ודורש הרבה גרים מתגיירים באותה שעה...'. ממאמר זה לא נתברר מה מאכילין את היונה ומה מריחות חברותיה כדי שיבואו. בקטע הגניזה עמוד 3 שורות 24–25 וכן בכ"י א נשתמר: '...יש מין ביונה שמאכילין אותה כמון וחברותיה מריחות אותה והן באות אצלה לשובכה'. לא מצאנו עוד עדות על שימוש זה בכמון בספרות חז"ל.⁷⁵ והנה גירסה יחידאית זו מתאשרת באמצעות עדות חיצונית מהפולקלור של הזאולוגיה הערבית. הזאולוג אלקוויני, בן המאה ה-13, כותב בספרו 'פלאי היצורים ושוני הנמצאות', כי הכמון הוא צמח אהוב על היונים. אדם הרוצה להרגילן למקום חדש יפזר בתוכו כמון לפני צאתן לבקש מזון. דבר זה מגדיל את חיבתן למקום החדש.⁷⁶ עדותו של אלקוויני מאשרת את נוסח קטע הגניזה. השיבוש שנפל בכתבי היד ובדפוסים נובע אולי מגליון קדום בו נכתב 'כמין' במקום 'כמון', ומילה זו נדמתה למעתיק כשיבוש של המשפט 'יש מין ביונה' והוא השמיטה מדעתו.⁷⁷

(ב) בשיר השירים רבה א, טו סימן ד מובא בדפוסים: 'ר' לוי אמ' משמטוטי אר' ישראל הביאתו הדא היא דאמרי בבריתא ארץ ישראל לא לקת כמוי דמבולא...'.⁷⁸ כך הנוסח בדפוסים וברוב כתבי היד, אלא שלא מצאנו ברייתא הגורסת כי ארץ ישראל לא לקתה במי המבול. נראה כי זהו שיבוש של מעתיקים שכן בנוסח קטע הגניזה עמוד 4 שורה 10 גורס: '...הד' הי דאמרין ביריתא...'. וכן בכ"י א: 'הדא

74 ראו להלן סעיף 2 דוגמה 2.א. ובהערה 92.

75 על הכמון ששימש לתיבול הפת, ראו משנה תרומות י, ד; על סגולותיו הרפואיות ראו משנה שבת יט, ב.

76 ש' בודנהיימר, החי בארצות המקרא למן תקופת האבן ועד לסוף המאה התשע עשרה, ירושלים תשט"ז, כרך ב, עמ' 178; תודתי לד"ר זוהר עמר שהפנה אותי למראה מקום זה.

77 מאמר זה נכפל בשיר השירים רבה ד, א סימן ב 'עיניך יונים' וגם שם חסרה המילה 'כמון' בד. בכ"י קיצרו בשל החזרה, כ ו: 'וכל ענינא כקדמית'. גם ב אר מרלג על כל המאמר. בכ"י מט חסר ראש של פרק ד, פס' א-ה (כשלושה גליונות) ובמקומם מובא קטע קצר מרש"י לשה"ש ד, ה.

78 המאמר נכפל בשיר השירים רבה ד, א (עיינו לעיל) וגם שם גורס בדפוסים: 'הדא היא דאמרין בבריתא'. בשל חזרתם של השיבושים גם כאן, נראה כי המרפיסים הם שהשלימו את שקיצרו המעתיקים.

היא דברייתא אמרי'. הפתיחה 'זו היא שאומרים הבריות' היא מטבע לשון מוכרת. נוסח זה מקבל אישור גם מן המקבילה בויקרא רבה לא, י: 'ה'ה' דאינון אמרין'.⁷⁹ בהמשך המאמר מובא בדפוס: 'הוא שנאמר על ידי יחזקאל בן אדם אמר לה את ארץ לא מטהרה היא לא גשמה ביום זעם'. ואילו בקטע הגניזה: 'היא שה' קב' או' לה על ידי יחזקאל...'. אף כי בכל כתבי היד לא נזכר שמו של הקב"ה, נראה שיש להעדיף את נוסח קטע הגניזה המקבל חיזוק גם מהמקבילות בבראשית רבה וביקרא רבה.⁸⁰ לדעת ר' לוי הקב"ה בעצמו מעיד שארץ ישראל לא הוצפה במי המבול.⁸¹

(ג) בשיר השירים רבה א, טו סימן ב מובא בדפוסים: 'מה יונה זו מכפרת על העולים כך ישראל מכפרים על האומות'. המשל נראה תמוה ואף אינו מתיישב עם הנמשל. המשמעות מתבהרת לאור עיון בקטע הגניזה עמוד 3 שורה 12: 'מה יונה זו מכפרת על בעליה בקרבן כך יש' מכפרין על האומות דכ' וכפר אדמתו עמו'. המילה 'בעליה' שובשה בידי המעתיקים וכי"י מעידים על תהליך זה.⁸² המילה 'בקרבן' נוספה ככל הנראה בנוסח קטע הגניזה על דרך הביאור, ואפשר כי בנוסח הקדום הופיעה לשון קצרה יותר: 'מה יונה זו מכפרת על בעליה'. אפשרות אחרת היא כי המילה 'בקרבן' נשמטה בכל עדי הנוסח יחד עם הפסוק 'דכ' וכפר אדמתו עמו', וכך אומצה משמעות חדשה לדימוי כולו.⁸³

⁷⁹ במקבילה בבראשית רבה לג, ו (מהדורת תיאודור ואלבק) עמ' 311 יש ורסיה אחרת של הקטע כולו, שמות החכמים הוחלפו וסוף דברי ר' לוי חסרים בכל עדי הנוסח. שני עדי נוסח של בראשית רבה מביאים מסורת נוסח אחרת, הדומה מאד לורסיה של ויקרא רבה ושיר השירים רבה. כ"י וטיקן 60: 'היא דא' דברייתא אמרין' ובקטע גניזה: 'היא דא דברייתא אמרין', ראו סוקולוף, גניזה, קטע 8, עמ' 125, ובהשוואה שעורך בין שני עדים אלה בעמ' 53-54; סוקולוף סבר כי חלקו הראשון של כ"י ו 60 וקטע גניזה 8 מהווים ענף נפרד במשפחת כתבי היד של בראשית רבה, והם ורסיה קדומה של בראשית רבה והמקור ממנו העתיקו המקבילות המאוחרות כדוגמת ויקרא רבה ושיר השירים רבה. אולם יש לקבל את עמדתו של מ' כהנא, זיקת כתב יד וטיקן 60 של בראשית רבה למקבילותיו, תעודה יא, מחקרים במדרשי האגדה: ספר זיכרון לצ"מ רבינוביץ, תל אביב תשנ"ו, עמ' 17-60, כי נוסח כ"י ו 60 תוקן מדי פעם על פי המדרשים המקבילים לו, ואין לראות בו שריד של ורסיה חלופית של בראשית רבה; תופעה דומה לזו היא כ"י מינכן 117 של ויקרא רבה, ששימר כאן מסורת נוסח שונה מכל כ"י של ויקרא רבה: 'והיא דא בברייתא אמרין'. נוסח זה דומה מאד לקטע הגניזה של בראשית רבה והוא מעין שלב מעבר בשיבוש שארע בעדי הנוסח של שיר השירים רבה.

⁸⁰ בבראשית רבה לג, ו (מהדורת תיאודור ואלבק) עמ' 311 גם על פי כ"י וטיקן 30: 'הוא [היא ג] שהקב"ה א' ליחזקאל...'. וכן בויקרא רבה לא, י (מהדורת מרגליות) עמ' תשלב: 'הוא שהקב"ה אמ' [נ' לה אדום] על ידי יחזקאל...'.
⁸¹ לשאלה זו יש השלכה בענייני טומאה וטהרה של אדמת ארץ ישראל, בנוגע לספק וחשש של

קבר התהום ראו זבחים ק"ג ע"א; לפי פירושו של מרגליות עמדת ר' יוחנן המובאת בהמשך סותרת את דעת ר' לוי, כי הוא סבור שאפילו איסטרובילין שלירחיים נימחו במים.

⁸² בכ"י נפלו טעויות בהעתקה בשל דמיון האותיות ב"ה, ה"ם: מכפרת על העלין ו, מכפרת על כל העולם מ מכפרת על העולם בקרבן ט, מכפרת על בעלה או, בדפוס וילנא: מכפרת על העונות.

⁸³ נראה כי דורש 'כפר אדמתו עמו' מזבח האדמה או הדם המוקרב מטעם עם ישראל. מהווה

בדפוס מסיים: 'שכל אותן שבעים פרים שמקריבים בחג כנגד שבעים אומות שלא יצדה העולם מהם ה'היד' תחת אהבתי ישטונני ואני תפלה'. ואילו בקטע הגניזה המאמר מיוחס: 'דאמר ר' פינחס כל אותן שבעין פרים שהיו ישראל מקריבין בחג כנגד שבעים אומות וכו''. יחוסו של המאמר נשתמר גם בכי"י אר והוא מקבל אישור מן המקבילות.⁸⁴ בובר מבאר: 'כי שבעים פרים שהיו ישראל מקריבים כנגד שבעים אומות היה לכפר עליהם שירדו גשמים בעולם...לפי שנידונים בחג על המים...היינו שלא יחרכ או לא יצטער העולם מהם כשלא ירדו הגשמים'.⁸⁵

(ד) בשיר השירים רבה א, יב סימן ג מובא בדפוסים: "'צרור המור דודי לי" מהו צרור המור ר' עזרי' משם ר' יהודה פתר קרייה באברהם אבינו... ומה המור הזה כל מי שלוקטו ידיו מתמררו' כך אברה' ממרר עצמו ומסגף עצמו ביסוריו'. המילה 'ומסגף' חוזרת בדפוסים ובכל כי"י. והנה בקטע הגניזה מצינו: "'...מה המור הזה כל מי שהוא לוקטו ידיו מתמררות כך היה אבינו' אב' ממרר עצמו ומסכיף עצמו ביסורין'. חילוף דומה ניתן למצוא בב"ר ס, יא (מהד' תר"א) עמ' 652: "'ויוצא העבד כלי כסף וכלי זהב" וגו'... אלא ללמדך שאם יוצא אדם לדרך ואין איצטרכייה עימו מיסתגף. ודכוותה "ושאלה אשה משכנתה ומגרת ביתה כלי כסף וכלי זהב ושמלות" (שמות ג, כב)...אלא ללמדך שאם יוצא אדם לדרך ואין כסותו עימו מסתגף. ודכוותה "וכל סביבותיהם חיזקו בידיהם בכלי כסף בזהב ברכוש ובבהמה ובמגדנות" (עזרא א, ו)...'. ואילו בכי"י ³⁰, ⁶⁰, א 'מסתכף', וגם בקטע הגניזה של ב"ר שפירסם סוקולוף, גניזה, עמ' 148: 'ללמדך אם יצא אדם לדרך ואין אסטרכייה עמו מסתכף הוא...ללמדך שאם יצא אדם לדרך ואין כסותו עמו מסתכף הוא'. הדרשות בב"ר נשענות על הפסוקים משמות ומעזרא בהם מצויה המילה 'כסף', לכן ברור שיש להעדיף את הגירסה של קטע הגניזה של ב"ר. סוקולוף מציע לפרש סכף מלשון כסף, שמשמעה חרפה (בכי"י ⁶⁰ אף נוספה הערה: 'פי' כמין חרפה'). גם בשיר השירים רבה יש להעדיף את נוסח הגניזה, ולפרש כי אברהם היה מייסר את עצמו עד שהביא על עצמו חרפה. נראה כי מעתיקים מאוחרים החליפו את השורש ס.כ.ף בשורש המוכר יותר ס.ג.ף, או שחלה כאן תופעה פונולוגית של חילופי עיצורים.⁸⁶

כפרה לאומות. והשוו ספרי דברים פיסקא שלג: "וכפר אדמתו עמו" מנין שהריגתם של ישראל ביד אומות העולם כפרה להם לעולם הבא שנאמר 'מזמור לאסף אלהים באו גרים בנחלתך נתנו את נבלת עבדיך שפכו דמם כמים' (תהלים עט, א).
84 איכ"ר א, כג (מהדורת וילנא); פסיקתא דרב כהנא כת, ט 'ביום השמיני עצרת', (מהדורת מגדלבוים) עמ' 433; למקבילות נוספות ע"ש.
85 פסיקתא דרב כהנא ל 'ביום השמיני עצרת' (מהדורת בובר) דף קצד ע"א.
86 לדוגמאות של חילופי עיצורים שארעו בקטע הגניזה עיינו לעיל (וב) עמ' 9.

2. הערות בשוליים והוספות שנכנסו לתוך הטכסט

רבינוביץ והירשמן כבר הצביעו על תוספות שנכנסו לשיר השירים רבה בדרך זו.⁸⁷ הירשמן הראה כי בקטע שלפנינו בשיר השירים רבה ב, ט סימן ד בדפוסים (ויש להוסיף אף בכל כתבי היד) נמצא המאמר: 'ושער הכהן ושער חולדה לא חרבו לעולם עד שיחדשם הקב"ה'. תוספת זו חסרה בקטע הגניזה עמוד 11 שורה 7.⁸⁸ לדעת הירשמן התוספת נתחברה על ידי אליהו בן מנחם, גאון ארץ-ישראל שחי במחצית השנייה של המאה האחת עשרה.⁸⁹ הוא קושר זאת למנהג העליה לרגל להר הזיתים בהושענא רבה שנהג בתקופה זו, ושהיה בעל גוון משיחי.⁹⁰ הופעתה של התוספת עליה הצביע הירשמן בכל כתבי היד יכולה להעיד כי הם מסתרגים מתוך ענף נוסח מרכזי אחד. למרות איחורו היחסי של כ"א א הוא משמר מסורת נוסח טובה השומרת על ההערה בשולי הגיליון.

(א) בשיר השירים רבה ב, א סימן ג בדפוסים מובא: 'אמ' ר' ראובן אילו לא היה הדבר כת' אי איפשר לאמרר כביכול 'כי באש י' נשפט' (ישעיה סו, טז) יי שופט אין כתי' אלא 'נשפט' הוא שאמר דוד ברוח הקדש' גם כי אלך בגיא צלמות לא אירע רע כי אתה עמדי' (תהלים כג, ד). 'הלשון 'זה הוא שנאמר על ידי...' בצירוף ההוספה 'ברוח הקדש' נמנתה על ידי צונץ בין סימני ההיכר של האגדה המאוחרת.⁹¹ הוא מצטט את המאמר שלפנינו על מנת להוכיח שמדרש שיר השירים רבה משתייך להגדות המאוחרות.⁹² המילים 'הוא שאמ' דוד ברוח הקדש' נמצאות בכל כתבי היד ובדפוסים, אולם בקטע הגניזה עמ' 6 שורות 24–25 מטבע לשון זו

87 צ"מ רבינוביץ, 'ערכם של קטעי הגניזה לחקר התלמוד והמדרש', תעודה א: חקרי גניזת קהיר, עורך מ"ע פרידמן, תל-אביב תש"ס, עמ' 35–36 (להלן רבינוביץ, ערכם); מ' הירשמן, 'ר' אליהו פתח קריה בעולי רגלים' עור שרכוב מימי הביניים ושוב ר' אליהו, תרכ"ס (תשנ"א), עמ' 275–276 (להלן הירשמן, אליהו).

88 כ"א א ניתן לראות שהיא נמצאת עדיין כתוספת בשולי הגיליון. יש להוסיף כי מסורת אחרת משתקפת בילקוט שמעוני שה"ש רמז תתקפו: 'אחר כותל מערבי של בית המקדש שאינו חרב לעולם וכן הוא אומר י' בהיכל קדשו' בין חרב בין אינו חרב'. והשוו תנחומא בוכר שמות סימן י: 'אמר ר' אחא לעולם אין השכינה זזה מכותל מערבי של בית המקדש שנאמר "הנה זה עומד אחר כתלנו" הרי "ה' בהיכל קדשו"' (תהלים יא, ד).

89 מ' הירשמן, 'שער הכוהן ועלייתו לרגל של אליהו בן מנחם — שרכובי מסורות של ימי הביניים במדרשי חז"ל', תרכ"ן נה (תשמ"ו), עמ' 221–225; ויש להוסיף כי אף רמא"ש כותב: 'ונראה שמן ושער הכהן וכו' הוא הוספה מאוזה מעתיק'.

90 ואילו א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, — קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית, ירושלים תשנ"ה עמ' 83–84 ועמ' 106, סבר כי מדובר בר' אליהו הזקן ממנש, מהבולטים שבחכמי צרפת במאה ה-11; אולם עיינו מה שהעיר על כך י' פרנקל, מחזור שבועות לפי מנהג בני אשכנז לכל ענפיהם, מוגה מעובד ומבואר בידי י' פרנקל, ירושלים תש"ס, עמ' מז"ח, הודחה את הצעתו של גרוסמן.

91 צונץ, הדרשות, עמ' 172 וכן עמ' 451 הערה 16; על מטבע לשון זו ראו קדרי, חזית, עמ' 158–159.

92 צונץ, שם, עמ' 128, ועמ' 401 הערה 7 (אף כי הוא מציין שבילקוט תהלים המלים 'ברוח הקדש' חסרות). סימני איחור נוספים שמוצא צונץ בגוף המדרש מופרכים באמצעות כ"א

חסרה: 'ר' ראובן בש' ר' חנינה אילולי שהדבר כת' לא היה איפשר לאומרו כי באש יי שופט אן כת' כן אלא כי בא' יי נשפט וג' היא שדויד אר' גם כי אלך בג' צלמ' וג'... עיון בקטע הגניזה מלמד שמטבע לשון שגורה ומאוחרת נשתרכבה ככל הנראה על ידי מעתיק באחד מהגליונות הקדומים ומכאן נשתלבה ונקבעה בכל כ"י שבידינו.

(ב) בדפוס הראשון של שיר השירים רבה ב, יא סימן א מובא: 'אמ' ר' תנחומא... עיקר שעבודן של ישראל במצרי' שמנים ושש שנים היו משעה שנולדה מצרים [בדפוס פיזארו: מרים] פירושא שלכך נקרא שמה מרים על שום שנאמ' 'וימררו את חייהם' כי מרים לשון מירור הוא.⁹³ המדרש אודות שמה של מרים נעקר ממקומו בחלק מעדי הנוסח ושולב במקום אחר. בכ"י מט שולב אחרי המילים: 'אלו ארבע מאות שנה שנגזרו על אבותינו במצרים'.⁹⁴ בכ"י א שולב פעמיים, פעם אחת בשולי הגיליון (וסומן לשלבו כמו מט)⁹⁵ ופעם שניה כמו בדפוס ראשון. בשל המילה 'פירושא' שנוספה בדפוס ראשון, ונדידתו של המאמר בכתבי היד, ניתן היה לשער כי לפנינו פירוש שנכתב בשולי הגיליון ונשתרכב לתוך המדרש. אולם קטע הגניזה עמ' 11 שורות 16–17 (אף כי הוא קטוע) מלמדנו כי לא כן הוא, וכי מאמר זה הוא חלק בלתי נפרד מהמדרש. בקטע הגניזה אף נשתמר יחוסו של המאמר לר' יצחק.⁹⁶ גירסת קטע הגניזה וכן היחוס לר' יצחק מקבלים חיזוק מהמקבילות, ומהגהתו של ר' יהודה גדליה ב'אות אמת'.⁹⁷

כיצד ארע השיבוש? נראה כי בטופס קדום אחד שגה המעתיק והשמיט את מאמרו של ר' יצחק. כשהבחין בכך, חזר והעתיק בשולי הגיליון תוך שהוא מקדים לו את המילה 'במצרים' כסימן למקום שילובו של המאמר בגוף הטכסט. המעתיקים המאוחרים יותר, הכניסו את המאמר לתוך גוף הטכסט. ענף הנוסח אליו משתייכים וד שילב את המאמר במקומו הנכון. בדפוס נוספה לפניו המילה 'פירושא' כסימן

וקטעי הגניזה, עיינו קדרי, שם, הערה 26; מהערותיו של אלבק בתוך צונץ, שם, עמ' 401 הערות 3, 7 נראה שחלק על קביעתו של צונץ.

93 ועיינו סדר עולם רבה (מהדורת מיליקובסקי) פרק ג: 'יקם מלך חדש' וגו' (שמות א, ח) נמצא משמת לוי ועד שיצאו ישראל ממצרים י"ו שנה ואין השעבוד יותר על כן ולא פחות משמונים ושש שנים כשנותיה שלמרים. ולמה נקרא שמה מרים על שם מירור.

94 עיינו חילופי נוסח עמ' 11 שורה 14.

95 שכן מסיים 'הגשם חלף' כסימן למקום שילובו של הקטע. עיינו חילופי נוסח שם.

96 היחוס חסר בכל עדי הנוסח של שיר השירים רבה, להוציא כ"י א הגורס בהופעתו השניה של המאמר (שורה 17): א"ר שמעון.

97 פסיקתא דרב כהנא 'החדש הזה' ה, ט (מהדורת מנדלבוים) עמ' 94; פסיקתא רבתי טו (מהדורת רמ"ש) עמ' דף עג ע"ב; ונראה כי נוסח זה הוא גם שעמד לפני רש"י, כפי שעולה מפירושו לשיר השירים ב, יג. מהגהתו של ר' יהודה גדליה ב'אות אמת' עולה כי עמד לפניו נוסח מקוצר, והוא מגיה מתוך כ"י הדומה לקטע הגניזה: 'מטרא'... שנולדה מרים' צ"ל עוד: ולמה קרא לה מרים א"ר יצחק לשח מירור ע"ש וימררו את חייהם.

לכך שיש כאן תוספת שנכנסה מהשוליים.⁹⁸ בענף הנוסח אליו משתייכים מט טעו המעתיקים ושילבו את המאמר שתי שורות קודם לכן לאחר המילה 'במצרים'. כ"י א שימר את שתי הנוסחאות, כשהראשונה עדיין בשולי הגיליון, ואפשר שהיו בידי המעתיק שני כתבי יד שמשניהם הוא העתיק את התוספת.

(ג) בשיר השירים רבה ב, ט סימן ב מובא: 'ר' שמואל משום ר' חנינא כל קילוס וקלוס שישראל מקלסין להקב"ה הקב"ה יושב ביניהם הה"ד "ואתה קדוש יושב תהלות ישראל". כ"י א נוסף כאן: 'ארקולאין ימיה' (עמ' 10 שורה 13). מילים תמוהות אלה חסרות בקטע הגניזה וכן בכל עדי הנוסח האחרים. נראה כי זוהי תוספת של סופר, בדומה לתוספות אחרות שנכנסו לשהש"ר ושכבר עמדו עליהם פרשנים וחוקרים.⁹⁹ כך בשהש"ר א, ב סימן ב: 'מיד הדבור נושקו על פיו לאורקולואן בן הדסה ולמדו את התורה'. בשהש"ר א, יא סימן א: 'ד"א "תורי זהב נעשה לך עם" זה תורה שילמד בן אורקולון בן אחותו הדסה בדעתו של הב"ה בחיינו'.¹⁰⁰ בשונה משתי התוספות האחרונות הנמצאות ברוב עדי הנוסח, התוספת שלפנינו נמצאת רק בכ"י א. העדרה מקטע הגניזה תומך בעמדה כי כל אלה הן תוספת של סופר שמטרתו היתה לברך את בן אחותו.

3. השמטות מפני הדומות

(א) בשיר השירים רבה א, טו סימן ב בדפוסים וברוב כ"י מובא: 'מה היונה הזאת תמה כך הן ישראל נאים בהילוכן כשהן עולין לפעמי רגלים'.¹⁰¹ ולא נתברר מה עניין תמימות לעניין הילוך, וכבר הבחינו בכך הפרשנים. עיין בקטע הגניזה עמוד 3 שורות 8–9 מלמד שחלה כאן השמטה מפני הדומות: 'מה היונה הזאת תמה כך הן ישראל תמים דכ' תמים תהיה עם יי אלהיך. מה היונה נאה בהליכתה כך הן ישראל נאין בהליכתן כשהן עולין בפעמי רגלין'. נוסח זה נשתמר גם בכ"י אר. וברוב כ"י נשמט מפני הדומות: 'כך הן ישראל' — 'כך הן ישראל'.

בילקוט שמעוני מובא נוסח מורחב: 'מה יונה תמה אף ישראל תמימים להב"ה בסיני שלא אמרו דיי עשר מצות או כ' או ל' אלא כל אשר דבר יי נעשה ונשמע'. ובהמשך מובא: 'מה היונה הזו נאה בהלוכה כך ישראל בשלשה רגלים'.¹⁰² נוסח

98 ככל הנראה כך היה כבר בכתב היד בו השתמשו המדפיסים. וכך שיער גם בעל מתנות כהונה. 99 ראו א"א אורבך, "דרשות תז"ל ופירושי אוריגינס לשיר השירים והויכוח היהודי נוצר", תרביץ ל (תשכ"א), עמ' 154 הערה 22 והפניותיו; נ' גולדשטיין, "מדרש שיר השירים רבה בכתב יד פרמה 1240", קובץ על יד ט (תש"ם), עמ' 13 הערה 35.

100 לצורך ההשוואה מובא ע"פ הנוסח של כ"י א, וזוהי גם התוספת כפי שנשתמרה בצורה המלאה ביותר.

101 מאמר זה מובא גם בשיר השירים רבה ד, א סימן ב וגם שם נפל אותו שיבוש (בכל כ"י חסר).

102 סדר המאמרים הובא בילקוט שמעוני בסיני ובאמצעו אף שולבו קטעים משיר השירים וז"א. ולא נתברר מה מקור ההשלמות: לדעת הי"פה קול' יש להגיה על פי הילקוט שמעוני.

זה תומך אף הוא במסקנה שלפנינו שני מאמרים נפרדים על תמימות ועל הילוך, אלא שההרחבות הן כנראה תוספת של ביאור.

(ב) נוסח הדפוס בשיר השירים רבה ב, ט סימן ד הוא: 'משגיח מן החלונות זו זכות אבות מציץ מן החרכים זו זכות אמהות ענה דודי ואמר לי...'. עיון בקטע הגניזה עמוד 11 שורות 8–9 מלמד שחלה כאן השמטה: 'משגיח מן הח' זה זכות אבות מציץ מן החר' זו זכות אימהות. כשם שייש (!) הפרש בין חלון לחלון כך יש הפרש בין זכות אבות ל[בן] זכות אימהות: ענה דו' ואמ' לי...'. מאמר זה נשמט מפני הדומות: 'זכות אימהות' – 'זכות אימהות'.¹⁰³ הנוסח המלא של קטע הגניזה מקבל חיזוק מכי"י אש, מהמקבילה בפסיקתא דרב כהנא החדש ה, ח (מהדורת מנדלבוים) עמ' 92: 'ללמדך שכשם שיש הפרש בין חלון לחרך [לחלון א], כך יש הפרש בין זכות אבות לזכות אימהות', וכן ממקבילות נוספות.¹⁰⁴ לדעת בובר יש להעדיף את הגירסה: בין חלון לחרך.¹⁰⁵

(ג) בנוסח הדפוס של שיר השירים רבה א, טו סימן ד מובאות שתי עמדות על מקורו של עלה הזית שהביאה היונה: 'ותבא אליו היונה לעת ערב והנה עלה זית טרף בפיה... ומאיכן הביאה אותו ר' לוי אמ' משמטוטי אר' ישראל הביאתו...'. טריי אמ' שערי גן עדן נפתחו לה ומשם הביאתו...'. מעיון בקטע הגניזה עמוד 4 שורה 9 מתברר שזוהי מחלוקת בין שלושה אמוראי א"י בני הדור השלישי: 'מאיכן הביא אותו ר' אבא בר כהנא א' מהר המשחה הביא אתו א' ר' לוי משמטוטי ארץ יש' הביא אותו...'. ביריי א' שערי גן עדן ניפתחו לה ומשם הביאה אותו...'. עמדתו של ר' אבא בר כהנא נשמטה בדפוסים ובכל כתבי היד מפני הדומות 'ר[בין]' – 'ר[בין]'.¹⁰⁶ נוסח קטע הגניזה המלא נתמך על ידי המקבילות בויקרא רבה לא, י (מהדורת מרגליות) עמ' תשלא–תשלב ובראשית רבה לג, ו (מהדורת תיאודור ואלבק) עמ' 311 ואמנם שם נתחלפו שמות בעלי המחלוקת.¹⁰⁷

המהרז"ו הגיה כנראה מרעתו: 'כצ"ל מה יונה הזאת תמה כך ישראל תמימים מה יונה זאת נאה בהלוכה כך ישראל נאים'.

103 והעיר על כך רמא"ש, פסיקתא רבתי, מהדורת מ' איש-שלום, וינה תר"ס, החדש טו, דף עג ע"ב; בעל מתנות כהונה בפירושו לשיר השירים רבה השלים את המאמר מהילקוט והעיר כי כן מצא גם בספר ישן: 'כשם שיש הפרש בין חלון לחלון...'.
104 פסיקתא רבתי, שם; במדבר רבה יא סימן ב; הביטוי: 'ללמדך ש... נמצא גם בנוסח שבילקוט שמעוני וכן בפסיקתא רבתי.

105 פסיקתא דרב כהנא, מהדורת ש' בובר, (ליק 1868) דפוס צילום ירושלים תשמ"ג, מט ע"ב הערה קיד; הנוסח 'בין חלון לחרך' מצוי גם בפסיקתא רבתי ובבמדבר רבה ובהגהתו של בעל 'אות אמת' בשיר השירים רבה; בעקבות נוסח קטע הגניזה יש לתקן את דבריו של דב הימן, מקורות ילקוט שמעוני לנביאים וכתובים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 486 מאמר 47 בנוגע למקורו של המאמר בילקוט שמעוני.

106 כך גם בהכפלתו של מאמר זה בשיר השירים רבה ד, א סימן ב 'עיניך יונים', ואילו בכל כי"י שם הקטע כולו חסר (עיינו לעיל הערה 77).

107 בקטע הגניזה של בראשית רבה, סוקולוף, גניזה, ובכ"י ו 60 הובאו העמדות בזה לשיר

(ד) בנוסח הדפוס של שיר השירים רבה ב, ו סימן א נאמר: 'ד'א' שמאלו תחת לראשי זו ציצית וימינו תחבקני אלו תפלין. ד'א' שמאלו תחת לראשי זו קרית שמע וימינו תחבקני זו תפלה. ד'א' שמאלו תחת לראשי זו סוכה וימינו תחבקני זה ענן שכינה לעתיד לבא הה'ד' לא יהיה לך אור השמש לאור עולם ולנגה הירח לא יאיר לך' מי מאיר לך 'והיה לך יי לאור עולם'. המדרש ממשיך את יד שמאל ואת יד ימין של הדוד לצמדדים שונים של מצוות, אולם לא ברור מדוע הובא יחד הצמד האחרון: סוכה וענן שכינה לעת"ל. ואמנם עיון בקטע הגניזה עמ' 7 שורה 1 ובכ"י ארג, מלמד שחלה כאן השמטה מפני הדומות: 'וימינו תחבקני' — 'וימינו תחבקני'. וכך הנוסח המלא על פי ג: '...ד' אחר ש' ת' ל' זו סוכה וימ' ת' זה לולב. ד' אחר ש' ת' ל' אילו שבעת ענני כבוד שהיו מקיפין את ישראל במדבר וימינו ת' זה ענן שכינה לעתיד לבוא הדה היא...'. מנוסח זה עולה כי הצמדדים הם: סוכה ולולב, שבעת ענני הכבוד וענן שכינה לעת"ל.¹⁰⁸ קטע גניזה אוק'—בוד' 2669 חסר כאן ומתחיל מאמצע העניין (בשל חסרונן של שני הגליונות האמצעיים של הקונטרס). הוא פותח במילים: 'ישראל במדבר', ומהן ניתן להבין שעמד לפניו נוסח מלא בדומה לכ"י ארג.

4. קיצורים

פעמים רבות קיצרו המעתיקים את ייחוסו של חכם מסויים או את שרשרת המסירה של שמות החכמים ורק בקטע הגניזה נשתמרו במלואם.

(א) נוסח הדפוס וכל כ"י של שיר השירים רבה א, יב סימן ג הוא: 'מי מלך. ר' ברכיה אמ' משה היה מוהל ואהרן פורע (בקטע הגניזה: פוריע) ויהושע משקה (בקטע הגניזה: מקשה)'. מאמר זה נכפל ומועתק בנוסח זהה גם בשיר השירים רבה ג, ו ('צ"ל ז-ח] סימן ד. ואילו בקטע הגניזה עמוד 1 שורות 1-2 מובא יחוסו המלא של מאמר זה: 'ר' ברכיה ותני לה בש' ר' שמע' בן יוחי'. וכן נשתמר גם

השירים רבה, וכן מובאים שם גם דברי ר' אבא בר כהנא. כתיב יד אלה תיקנו את בראשית רבה על פי מקבילותיו (ראו לעיל הערה 79), ולכן הם יכולים ללמדנו על הנוסח הישר של שיר השירים רבה שעמד בפני מעתיקהם.

108 גם התרגום לשיר השירים ב, ו (מהדורת שפרבר עמ' 130) מפרש את הפסוק לענין ענני הכבוד, אלא שהוא מונה ארבעה עננים, ע"ש; בשיר השירים זוטא ב, ו (מהדורת שטר) עמ' 30: "שמאלו תחת לראשי וימינו תחבקני" זה משה...ד"א 'שמאלו תחת לראשי...השמאל מרחקת והימין מקרבת. ד"א 'שמאלו תחת לראשי' אלו ענני הכבוד שהיו מקיפים את ישראל מלמעלה ומלמטה". וכבר העיר שטר, שם, עמ' 74, כי ראשו של המאמר חסר ויש להשלימו על פי ילקוט שמעוני רמז תתקפו: 'שמאלו תחת לראשי זה אהרן וימינו תחבקני זה משה...'. על פי מבנה הצמדדים נראה שגם סופו של המאמר בשיר השירים זוטא חסר, אלא שכאן גם בילקוט שמעוני חסר. ויש להשליםם עתה בעזרת הנוסח המלא של כ"י וקטע הגניזה.

במדבר רבה יא, ג. משמע שדברי ר' ברכיה הם מסורת תנאית שהועברה אליו משמו של רשב"י.¹⁰⁹

(ב) בשיר השירים רבה ב, ט סימן ג מובא בדפוסים: '...כך גואל האחרון נגלה להם וחוזר ונכסה מהן. וכמה נכסה מהן ארבעים וחמשה ימים ה'ה'ד' ומעת הוסר התמיד...'. מאמר זה מובא ללא כל יחוס בכל כתבי היד להוציא א.¹¹⁰ והנה בקטע הגניזה עמ' 10 שורות 20–21 גורס כך: '...וכמה ניכסה מהן ר' תנחומ' בש' ר' חמא בר יהושע ר' מנחמה בש' ר' חמא בר חנינא מ' ו ה' יום הוא ניכסה מהן הד' ה'...'. נראה כי שרשרת המסירה נתקצרה על ידי מעתיקים. כ"י א מייצג כאן שלב ביניים ובו נוסח מקוצר: 'ר' תנחומא אמ'.'¹¹¹ שרשרת שמות החכמים נשתמרה במלואה גם במקבילות בפסיקתא דרב כהנא ובפסיקתא רבתי, ובאופן חלקי במקבילות נוספות.¹¹²

(ג) והנה דוגמאות נוספות. בשיר השירים רבה א, יד סימן ג בדפוסים וברוב כ"י: 'ר' לוי בשם ר' חמא ואילו בקטע הגניזה עמוד 2 שורה 8 ובכ"י ר נשתמר: 'ר' לוי בשם ר' חמא בר חנינא'.¹¹³

בשיר השירים רבה ב, א סימן ג בדפוסים וברוב כ"י: 'ר' ראובן', אך בקטע הגניזה עמ' 6 שורה 23 ובכ"י א: 'ר' ראובן בשם ר' חנינא [חנינא — א]'.¹¹⁴ בשיר השירים רבה ב, ז סימן א בדפוסים ובכל כ"י: 'ר' יודן בשם ר' מאיר', רק בקטע הגניזה עמ' 7 שורה 22 נשתמר: 'ר' יודן בר פלייה בש' ר' מאיר', שהוא אמורא ארץ ישראלי בן הדור החמישי שרק מאמרים מעטים נותרו בשמו.

109 ולא ייתכן שקיבל מסורת ישירה מרשב"י, וראו בראשית רבה כ, ז: 'ר' ברכיה ר' סימון בשם ר' שמעון בן יוחי'; ועיינו בכר W. Bacher, *Tradition und Tradenten in der Schulen Palästinas und Babylonens*. Studien und Materialien zur Entstehungsgeschichte des Talmuds. Leipzig 1914, p. 103. (להלן בכר, מסורת); אפשר שיש כאן המשך לשיטתו של רשב"י, המדגישה את חשיבותה של המילה בהקשר של יציאת מצרים, כשם שמצינו במדר"י מסכתא דפסחא בא טז: 'ר' אלעזר בן עזריה אומר בזכות אברהם אבינו הוציאם ממצרים...רבי שמעון בן יוחאי אומר בזכות המילה הוציאם הב"ה שנאמר וזאעבור עליך וראך מתבוססת בדמך' וגו' (יחזקאל טז, 1).

110 בכ"י ט דילג המעתיק מפני הדומות: 'ניכסה מהן' (שורה 19) — 'ניכסה מהן' (שורה 21) ומכאן שגם לפני מעתיקו של כ"י זה לא עמדה שרשרת שמות החכמים.

111 ואפשר שסופר קדום סבר שיש כאן טעות בשל הופעת שמו של ר' תנחומא בשורה 19 והשמיט גם אחרו.

112 פסיקתא דרב כהנא ה, ח 'החודש' (מהדורת מגרלברום), עמ' 92; פסיקתא רבתי (מהד' איש שלום) החודש טו, דף עב ע"ב–עג ע"א; ובאופן חלקי במדבר רבה יא, ב: 'אמר רבי תנחומא בשם ר' חמא בר' הושעיא'; רות רבה ה, יד סימן ו (מהדורת לורנר): 'נ' תנחומא בשם ר' חמא בר' חנינא'; ילקוט שמעוני הושע רמז תקיח: 'ר' ברכיה (!) בש"ר חמא בר חנינא'.

113 במקבילה בבראשית רבה מד, ה (מהדורת תיאודור ואלבק) עמ' 428, ללא יחוס; בבראשית רבה כ"י וטיקן 30: 'ר' הונא בש' ר' יוסי בן זימרא' היא ככל הנראה שגגת מעתיק; למאמרים נוספים של ר' לוי בשם ר' חמא בר חנינא עיינו בכר, מסורת, עמ' 420–421.

114 כז נשתמר גם במקבילה במדרש תהלים א, כ (מהדורת בובר).

בשיר השירים רבה ב, ט סימן ב בדפוסים וברוב כ"י: 'ר' שמואל משום ר' חנינא', בכ"י א נשתמר באופן חלקי: 'ר' שמואל בר חייא משום ר' חנינא' ואילו בקטע הגניזה עמ' 10 שורה 12 נשתמר במלואו: 'ר' שמואל בר חייא בר יודן בש' ר' חנינא'.¹¹⁵

5. מסקנות

ההשוואה בין קטעי הגניזה לבין עדי הנוסח השונים תומכת בחלוקה לענפי הנוסח עליהם הצביע סטלר:¹¹⁶ (א) כל כתבי היד והדפוסים משתייכים לאותו ענף נוסח מרכזי וממנו מתפצלים יתר ענפי הנוסח. בתוך ענף נוסח זה ניתן לזהות קבוצות של כתבי יד.

(ב) קיימת קירבה גדולה בין כ"י ו לבין נוסח דפוס ראשון קושטא (ד).¹¹⁷ למרות הדמיון כ"י ו איננו כה"י בו השתמשו המדפיסים.

(ג) כ"י מ וכ"י ט דומים מאד אחד לשני, אולם אינם זהים ולא הועתקו זה מזה.¹¹⁸

(ד) קבוצה אחרת של כתבי יד הם כ"י א וכ"י ר. כ"י ר הוא דלגני ומביא רק קטעים נבחרים מתוך המדרש כולו. מבין כל קבוצות כתבי היד שמנינו ניתן לראות כי במקומות בהם משמרים קטעי הגניזה מסורת נוסח טובה שנשתבשה, ניתן למצוא לה עדות בדרך כלל גם באחד מכ"י א או ר. כך עולה ברור מרשימת הגירסאות הטובות שהובאו לעיל.¹¹⁹ וניתן להביא לכך גם דוגמאות נוספות.¹²⁰

למרות איחורו היחסי של כ"י א הוא משמר מסורת נוסח טובה ומדויקת.¹²¹ במספר מקומות ראינו כי כ"י א מהווה עדות חשובה לשלב מעבר, ויכול להסביר

115 יחוס מלא זה מתועד גם במקורות נוספים עיינו בכר, מסורת, עמ' 294 ועמ' 423.

116 עיינו סטלר, שהש"ר, עמ' 302–305.

117 לדוגמה בקטע הגניזה (עמ' 3 שורה 1) מובא: 'הנך ר' במצ' הכית בחלה ותרומה ומעשרות'. והנה נפל שיבוש בכ"י ו ובד: 'הנך יפה...בחלק תרומה ומעשרות'.

118 דוגמה לדמיון בין כתבי היד: בשניהם קיימת השמטה בשל הדומות 'באבריו' — 'באבריו' (עמ' 4 שורות 23–24). וכן 'בית המקדש' — 'בית המקדש' (עמ' 5 שורות 2–3). דוגמה לשוני ביניהם: בכ"י מ הושמט מאמר בארמית 'וכדון אפילו את מצע לה ס' ריבוא דקניי תא מסחנה להון' (עמ' 5 שורה 7) מאמר זה מצוי בכ"י ט. וכן להיפך, בכ"י ט קיימת השמטה בשל הדומות 'נכסה מהן' — 'נכסה מהן' (עמ' 10 שורות 19–21), ומאמר זה מופיע במלואו בכ"י מ.

119 עדויות טובות של קטעי הגניזה שנשתמרו רק בכ"י א: לעיל סעיפים 1(א), 1(ב), 3(ב), 4(ג). עדויות טובות של קטעי הגניזה שנשתמרו גם בכ"י א וגם בכ"י ר: לעיל סעיפים 1(ג), 3(א), 3(ד).

120 יחוס המאמר לר' יצחק (עמ' 10 שורה 4) הנמצא בגניזה, נשתמר עוד רק בכ"י א ובילקוט שמעוני; בקטע הגניזה (עמ' 4 שורה 12) מובא מאמר בשם ר' ביריי. בכל עדי הנוסח שובש שמו של החכם. רק בכ"י א נשתמר נוסח הקרוב ביותר לגניזה: 'א"י בריים'; לדוגמה מקטע גניזה אחר עיינו ת' קדרי, "תוכו רצוף אהבה": על התורה כרעיה בדרשות תנאים לשיר השירים, תרביץ עא (תשס"ב), עמ' 399 הערה 41.

121 העתקת החלק של מדרשי חמש מגילות נסתיימה ככל הנראה בשנת 1514, ראו מ"ב לרנר, אגרת רות ומדרש רות רבה. חלקים א–ב. עבודת דוקטור. ירושלים תשל"א ולהלן לרנר. רות

שיבושים שארעו בכתבי יד אחרים.¹²² הטעם לכך הוא הקפדתו של הסופר להשאיר מסורות שבשולי הגיליון בשוליים ולא לשלבם בתוך המדרש.¹²³ המסקנה היא שיש להעדיף את כ"י אוקספורד-בודליאנה 102 כנוסח הפנים של מהדורה מדעית לשהש"ר לכשתצא, ולא את כ"י וטיקן הספריה האפוסטולית Cod. Ebr 76.3 כפי שהציע סטלר.

רבה); לרנר, שם, עמ' יא-יב, מבליט את מעלותיו של כ"י א בגירסאותיו הטובות ובלשונו ששימר.

122 ראו לעיל סעיפים 2(א), 4(ב) וכן הירשמן, אליהו.

123 כ"י א הוא גם העדות היחידה לראשיתו של סדר בשיר השירים ה, ב עיינו להלן עמ' 39 הערה 127.

ש"הש"ר א, יב סימן ג – ש"הש"ר א, יד סימן ג (עמוד 1)

- 1 [..]יה כל אחד ואחד מהם נותן חרבו על ירכו¹ ומל את עצמו מי מלך ר' ברכיה ותני לה
 בש' ר' שמע' בן יוח² משה היה מוהל ואהרן פוריע ויהושע היה מקשה ויש אר' יהושע
 היה מוהל ואהרן פוריע ומשה היה מקשה הר' ה' דכ' בעת ההי' אמ' ייי אל יהושע עש' לך
 וג'³ ולמה שנית הא מיכן שמלן בראשנה ויעש לו יהוש' חרב' צור' וג'⁴ מה הוא אָל גבע' הע'
 5 אר' לוי מקום שעשו גבעה בערלה: צרור המור דודי לי וג'⁵ צרור המ' ר' עזריה
 בש' ר' יהודה ביר' סימון פתר קרייה באבינ' אבר' צרור המ' זה אבינ' אברה' מה המור הזה
 ראש לכל מיני בשמים כך היה אבינ' אב' ראש לצדיקים מה המור הזה אינו מיפח
 ויחו אלא באור כך אב' אברה' לא הודיע את מעשיו הטבים אלא ככיבשן אש מה
 המור הזה כל מי שהוא לוקטו ידיו מתמררות כך היה אבינ' אב' ממרר עצמו ומסכיף⁶
 10 עצמו בייסורין בין שדי ילין⁷ שהיה מותאם בין שכינה למלאך וירא בשכינה
 וירא במלאך אשכול⁸ זה אב' יצחק שניכפת וניתקרב על גבי המזבח כאשכול
 הכופר שהוא מכפר על עונותיהן שלישי' בכרמ' עין גדי זה אבינ' יעק' שניכנס
 בכרומז⁹ אצל אביו ולבש גדיי עזים ונטל את הבן[.....] עין עולם ר' חונה בש'
 ר' אחא אין לאשה הזאת חביב יתיר מצרור [.....]לה[.....]ה אותו בין
 שקיה ר' חנניה בש' ר' שמע' בן לקיש א[.....]למ' היצרתה
 15 למצרים בבכוריהן והימרתה ל[.....]
 מיצרי אר' ליש' הטמין לי א[.....]
 ניכנס ונוגפו ולי בין שדי י[.....]
 שאת מיצר לי ממר לי דוד[.....]
 שייכול לומר למידת הדין ד[.....]
 20 בו מקרא משנ' ותלמ' תוספ' [.....]
 עין גדי אילו אבות עולם¹⁰ שנ[.....]
 עין העולם ר' יוחנן פתר [.....]
 מאחד עשר סממנין שהיו [.....]

¹ מאמר זה נכפל בש"הש"ר ג, ו [צ"ל ז-ח] סימן ד על המילים "איש חרבו על ירכו" (ש"ה ש, ג, ח).

² עיינו במבוא סעיף 4. (א) עמ' 20-21.

³ יהו' ה, ב: עשה לך [חרבות צרים ושוב מל את בני ישראל שנית].

⁴ ש, ג: חרבות צרים [וימל את בני ישראל אל גבעת הערלות].

⁵ ש"ה ש, א, יג; מאמר זה נכפל בש"הש"ר ד, ו סימן ב "אלך לי אל הר המור", וכן בש"הש"ר ג, ה [ן] סימנים א-ו "מקוטרת מור ולבונה"; על טכניקת העברת הפתירות בש"הש"ר עיינו ח' קדרי, למלאכת העריכה במדרש שיר השירים רבה. עבודת דוקטור. ירושלים תשס"ד. עמ' 204-216 (להלן קדרי. עריכה).

חילופי נוסח (עמוד ראשון)

1 .. [יה] מיד ואמטד | מהם נותן נתן ואמטד | ר' ברכיה | נ' אמ' (אומר א) ואמטד 1-2 ותני-יוחי |
 ח' ואמטד 2 היה^א | ח' ו | מוהל | מלן | מהלן מ | פוריע | פורע ומטד היה פורע א | היה^ב | ח' אטד
 | מקשה | משקה ואמטד (וכן להלן) 2-3 ויש-מקשה | ח' א 4 הא | אלא א ח' ומטד | מיכן מכאן
 ואמטד | בראשנה | בראשונה מיד ואמטד | מה הוא | מהו ומטד ח' א 5 מקום | מכאן ואמטד |
 שעשו^ג | אותה ומטד | בערלה | כערלה ומ מערלות א | וג' | מהו ואטרד ח' מ 5-6 ר' עזריה-
 סימון^ד | ר' עזריה משום (משם ו) | ר' יהוד' | ר' עזריה בשם ר' יהושע ט ר' יהושע מ רבנין ש 6
 ביר' | בר' | אר | פתר | אומ' | ו פתרין ש | קרייה | קריא ו קרא א קרייא ש קריה מ | באבינ' אבר'^א
 באברהם אבינו ומטרד (וכן להלן) | באברהם ש נ' עליו השלום מט | צרור- אברה' | ח' ד 7 לכל' כל
 ט | היה אבינ' | ח' ואמטד | לצדיקים | לכל הצדיקים ואמטד | אינו | אין ומטד 7-8 מיפיה
 ריחו | ריחו מפיח ד מפיח א ריחו מט ריחו מריח ו מוציא ריחו ש 8 כ-הטבים | ח' ו | כך | אף ש |
 אב' | ח' מטדש | לא הודיע | הודיע ש לא נודעו מטד | את | ח' אמטדוש | הטבים | הטובי' ש ח'
 אמטד | אלא בכיבשן אש | עד (אלא עד ט) | שהשלך | שהושלך טד | לכבשן האש ומטד 9
 שהוא לוקטן | שלוקטו וטד | שלקטו מ שהוא תופסו ר | מתמררות | מתמררות ואמטד | היה
 ח' ואמטד | ומסכיף | ומסגף ואמטד 10 | בין שכינה למלאך | בין שרה למלאכים ש 11 וירא
 וירץ | ואמטד | אב' | יצחק | יצחק ומטדש אברהם הכפר זה יצחק אר | שניכפת | שנכפה מט |
 וניתקרב | וקרב ואמטד ונקרב ר ח' ש 12 | אבינ' | יעק' | יעקב אבינו אטר | יעקב מ 13 בכרומו |
 בכלומו ואר בכרום דצלמו מ בכרום ט בכרום פניו מתפח' בכלמו ד | גדי עזים | עור גדיים ר
 בגדי גדי עזים ד | חונה | חונה ארש חוניא מטד ח' ו 14 | אין לאשה הזאת חביב יתיר | אין לה | לך
 ש | חביב לאשה | על האשה ש | זו | הזאת אד | אמטדש ח' ו | יתיר | יותר אמטד ח' וש 15
 חנניה | חוניא ומטד חונה אר | ר' שמע' | בן לקיש | ריש לקיש ומד | היצרתה | הצרתה ומטד
 הוצרת ש 16 | בככוריה | בככוריהם ואטרדש על בכורי בכוריהם מ 17 | הטמין | הטמן וארדש 19
 שאת | שאתה ומטדש | ממר | מימר ואמטד וממר ש ח' ר 20 | שייכול | שיכול ואמטדש שיכל ר |
 למירת | למדת ואמטדש 21 | ותלמ' | נ' הלכות אר 22 | אילו-עולם | בכח הדמים שבו ש 23 | יוחנן
 יונתן א 24 | מאחד עשר | מעשרה מט ח' ש | סממנין | סמנין מט | שהיו | ח' ומטדש

⁶ שם עצמו לחרפה, עיינו במבוא סעיף 1. (ד' עמ' 15. ⁷ שה"ש שם ⁸ שה"ש שם, יד
⁹ משמעותה של מילה זו לא נתבררה. בדפוסים: שנכנס בכרום פניו מתפח' בכלמו; בעל מתנות כהונה פרש
 שנתכרמו פניו מפני הפחד (וראו בבלי ברכות ו ע"ב); לעוו בהערותיו במילונו של קריס, S. Krauss,
Griechische und Lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum, Berlin 1899, p. 296-297,
 M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, Ramat-Gan 1992, p. 268.
 (מהד' מרגליות) עמ' תשלו מובא: "אימתי כרם זולת" לכשיפרסם הקב"ה כרומן שלמזוריין", ומרגליות
 פירש: עורם. ¹⁰ מאמר זה מופיע גם בששה"ר ג. ה סימו א.

(עמוד 2) שהש"ר א, יד סימן ג - שהש"ר א, טו סימן א

- 1 נטף ר' ו' ¹¹ הא חמשה סמים אן תימר דאינן תריין והלא כבר נאמ' וסמים בר בבר יה[.....]
- תן חמשה כנגד חמשה הרי י' ולבונה זכה הרי אחד עשר מיכן בדקו חכמ' ומצאו שאין יפין לקטרת אלא י'א סממנין הלילו בלבד בין שדי ילין שהייתה מצומצמת בין שני בדי ארון אשכול¹² שהייתה מתמרת ועולה עד הקורות ואחר כך פוסה ויורדת כאשכול הכופר שהוא
- 5 מכפר על עוני' שליש' א' ר' יצחק כת' וכסה ענן הקטרת וג'¹³ הכסוי הזה אין אנו יודעים מה היה עד שבא דויד ופירשו נשאתה עון עמך כסית וג'¹⁴ בכרמי עין גדי בזכות אותן
- התְנַאֲיִין שֶהִתְנַיִתִי בין אברה' אביכם בין הבתרים כיום הה' כרת יי את אב' וג'¹⁵ מדבר באבינ' אבר' אחר הרברים האלה היה דב' יי וג'¹⁶ ר' לוי בש' ר' חמא בר חנינה היריהורי דברים היו שם ומי היריהר אברהם היריהר א' לפני הקי'בה רב' הע' כרתה ברית עם נח שאין אף[...]
- 10 את זרעו מן העול' ועמדתי אני וסיגלתי מצוות ומעשים טובים לפניך ורחת בריתי לבן[...]
- תאמר שאם יעמד אדם אחר ויסגיל מצוות ומעש' טובים יתיר ממני תרחה בריתו לבריתי א' לו הק' ב'ה אל תירא א[...]
- אנכ' מג' לך וג'¹⁷ מנח לא העמדתי מגינים וצדיקים ולא עוד אלא בשעה שבניך באים [.....] מעשים אני רואה איוה אדם גדול שבהן שיכול לומר למידת הדין [.....] הכל בו מקרא משנ' תלמ' תוספ' ואגד' הכופר שהוא
- 15 מכפ' על[.....] וממשכנו בעדם אשכל בן נזירה א' זה הק' [.....] אמתי כפר באומ' העו' הוי או' במלחמה [.....] את מוצא יש' באין מכוחו [.....] עושין מלחמה כנגד אלו ונפלו [.....] דה בהן ביש' אם יאמר לך אדם [.....] די ונאמ' להלן והנם כחצוצון תמר¹⁸ [.....] מדבר אף עין גדי שני' כן במלחמת [.....] זה שכ' בק' ב'ה כי יי אלייך אש אכלה²⁰ [.....] משל כטל שני' אהיה כטל וג'²¹ על [.....] צות הנך יפ' כגמילות חסדים הנך יפ'

¹¹ שם' ל, לר: נטף ושחלת וחלבנה

¹² ברוב עדי הנוסח מובא: 'אשכל הכפר שמכפרת עונותיהן של ישראל א' ר' יצחק אשכל'. ואפשר שבקטע הגניזה היתה כאן השמטה מפני הדומות: 'אשכול'--'אשכול'.

¹³ ר' טז, יג

¹⁴ תה' פה. ג

חילופי נוסח (עמוד שני)

- 1 הא] הרי ואמטד | אן] אין ואמטד | תימר] דתיימא מט | תריין] תרין וט תרין אחראין מ
 2 תן] הן ומ הם ט | מיכן] מכאן אמט 3 פיין] יפה ואמטד | הלילין] הללו וד אלו מט ח' א |
 שהייתה] שהיתה ואמטד היכן מלינים להם ש | מצומצמת] ח' ש | ארון] הארון ואמטדש 4
 אשכול] אשכל הכפר שמכפרת (שמכפר מט שהיתה מכפר על א) ענותיהן (ענות ד) של ישראל
 ואמטד ג' א' ר' יצחק אשכל ואד 4-5 שהיתה-שליש' ח' מט | שהוא] ח' ודש שהיתה א 5
 אין אנו] אין אני ט לא היינו ש | יודעים] יודעין ומד יודע ט 6 מה היה] מהו ואמטד מה הוא ש
 | דויד] דוד ואמטדש | נשאתה] נשאת ואמטדש | אותן] ח' ואטד כל מ 7 התנאיין] התנאיין ו
 התנאים אמטד | בין] ח' ומטד עם אר | אברה'] לאברהם ומטד | הבתרים] ג' שני' ואמטד |
 מדבר] הכתוב מדבר מטר ג' הכת' ואד 8 באבינ' אבר'] באברהם אבינו אר באברהם ומטד | בר
 חנינה] ח' ואמטד ג' אמ' ומטד | הירהורין] הרהורי ארד הרהור מט 9 הירהר] הרהר אמטד (וכן
 להלן) | רב' הע'] רבונו של עולם ואמטד | כרתה] כרת ואמ | את] אתה ומטר 10 את] ח'
 ואטד | וסיגלתין] וסגלתי ואמטד | מצוות ומעשים] מעשים ואמטד | לפניך] יותר ממנו ו |
 ודחת] תדחה מ 11 תאמר שאם] שמא ואמטד | יעמד] יעמוד אטר ח' מ | ויסגיל] ויסגל
 ואטד יעמוד מ | יתיר] יותר ואמטד | תדחה] וידחה ואמטד 12 מגינים] מגנים ומד ג'
 ושליטים אר | וצדיקים] ג' וממך אני מעמיד מגנים (ג' ושליטים א) וצדיקים ואמטד 13 בשעה
 ח' ואמטד | מעשים] ג' רעים ואמטד | איזה] אי זה אטרד אי זהו ו | שבהן] שבהם ואמטר
 14 למידת] למדת ואמטד | תלמ'] ג' הלכות אר | תוספ' ואגד'] ואגדות ותוספות א | שהוא] ח'
 ואמטד 15 מכפ' על] שמכפר ואמטד | בערם] ג' ד"א ואמטד | אשכל'] ג' הכופר מט ח' ש |
 בן] בר ש | נזירה] נזירא ואמטש 16 אמתי] ואימתי ואמטד | במלחמה] במלחמת ואמטדש |
 17 באין] באים ואמד | מכותן] מכותו ואמטד 18 כנגד] עם וד 19 ..דה בהן ביש' ח' ומטד
 יהודה בישראל א | אם] ואם מטד 21 עין-שני' ח' ואמטד 22 אכלה] אוכלה אמט 23
 בטל] כטל מט 24 ..צות-חסדים] במצות ובמעשים טובים א

¹⁵ בר' טו, יח

¹⁶ שם א; השוו ב"ר מר, ה (מהד' תר"א) עמ' 428-429.

¹⁷ שם: אל תירא אברם אנכי מגן לך

¹⁸ דה"ב כ, א: (ויהי אחרי כן באו) בני מראב (ובני עמו)... על יהושפט למלחמה)

¹⁹ שם, ב: (היא עין גדי)

²⁰ רב' ד, כד

²¹ הר יד, ו

(עמוד 3)

שהש"ר א, טו סימנים א-ב

- 1 במצות עשה הנך יפה במצו בלא תעשה הנך י' במצ' הבית בחלה ותרומה ומעשרות הנך יפה במ' השרה בלקט ושיכחה ופאה ומעשר עני וההבקר ה' י' בכלאים ה' י' בסדין בציצית ה' י' בנטיעה ה' י' בערלה ה' בנטע רקעי ה' י' במילה ה' י' בפריעה ה' י' בקרית שמע ה' י' בתפלה ה' י' במזוזה ה' י' בתפילים ה' י' בסוכה ה' י' בלולב ה' י' בתשובה ה' י' במעשים טובים ה' י'
- 5 בעולם הזה ה' י' בעולם הבא²² עיניך זו סנהדרין שהיא עיניים לעידה כמה דתמר והיה אם מעיני העדה וגו'²³ מאתים וארבעים ושמונה אברים שבאדם וכולן אינן חוזרין אלא אחר העינים כך אין ישראל יכולין לעשות דבר חוץ מסנהדרין יונים מה היונה הזאת תמה כך הן ישראל תמים רכ' תמים תהיה עם יי אלהיך²⁴ מה היונה נאה בהליכתה כך הן ישראל נאין בהליכתן כשהן עולין בפעמי רגלין מה יונה זו מצויינת כך הן יש' מצויינים בתגלחת ובמילה ובציצית מה יונה זו צנועה כך הן יש' צנועין מה יונה זו פושטת צוארה לשחיטה כך יש' כי עליך הורגנו וגו'²⁵ מה יונה זו מכפרת על בעליה בקרבן כך יש' מכפרין על האומות דכ' וכפר אדמתו עמו²⁶ דאמר ר' פינחס כל אותן שבעין פרים שהיו ישראל מקריבין בחג כנגד שבעים אומות כרי שלא יצדה העולם מהן דכ' תחת אהבתי שטנוני וגו'²⁷ מה יונה זו
- 15 משעה שהיא מכרת את זוגה אינה ממירה אותו באחר כך הן יש' משעה שהכירו לקי' ב' ה' עוד לא הימירו אותו באחר מה יונה זו נכנסת לקינה ומכרת קינה וגזוליה ואפרוחיה וחלונותיה כך שלוש שורות שלתלמידי חכמין כשהן יושבין לפנין כל אחד [.....] מקומו מה יונה זו אפעלפי שאן[.....] וטל גזוליה מתחתיה אינה מנחן[.....] עולם כך יש' אפעלפי שחרב בית המקדש לא
- 20 ביטלו פעמי רגלין שן[.....] לוש פעמים בשנה²⁸ מה יונה זו מחדש[.....] כל חודש וחודש [..] רן כך הן יש' מחדשין להן תורה ומצות ומעשים טן[.....] כל חודש וח' מה [..] ונה זו שוגרת רוגליות הרבן[.....] זרת לשוככה כך יש' יחרד[.....] פור וגו'²⁹ זה דור המדבר וכיונה מארץ אשור אילן[.....] ת השבטים אילו ואילו ון[.....] זים על בתיהם נאם יי³⁰ רבי ארי' יש מין ביונה שמאכילין אותה קמון³¹ וחברותיה מְרִיחוֹת
- 25 אותה והן באות אצלה לשוככה כך בשעה שהוקן יושב ון[דורש הרבה גירין מתגירין באותה השעה כגון יתרו שמע ואתי ורחב שמעה ואתי יא א' רב חונייה אף בחנניה ומישאל ועזריה הרבה גירין נתגיררו באותה השעה מה טע' כי בראותו ילדיו וגו']³² וכתוב

²² המאמר תוור בשהש"ר ד, א סימן א "הנך יפה" וכן בשהש"ר ז, ז סימן א "מה יפית", אך בכי"י נתקצר למבנה ומשמעות הרשימה עיינו א"א אורבך, חז"ל - פרקי אמונות ודעות³, ירושלים תשל"ו, עמ' 340 (להלן אורבך, חז"ל); וכן א' מירסקי, יסודי צורות הפיסט, ירושלים תשמ"ה, עמ' 92-93.

חילופי נוסח (עמוד שלישי)

1 בלא] לא ואמטד | הבית | ח' א | בחלה] בחלק וד חלה א כגון מ 2 בלקט] ושיכחה] שכחה
 ואמטד | ופאה] ופיאה א | וההבקר] וההפקר ואמטד | בסדין] בציצית] בציצית בסדין מ 3-4 ה'
 ' בקרית-ה' ' בסוכה] ח' מ 3 בקרית שמע] בתפלה וטדש | בתפלה] בקרית שמע וטדש 4
 בתפלים] בתפלין ואטדש | בלולב] נ' ואתרוג ואמטד | בתשובה] בעשרת ימי תשובה מ | הבא
 נ' ענין יונים ואמטד | עניין] ענין וארד | זן] הן וד הם מט אלו אר | שהיא] שהן ור שהם
 אמטד | לעידה] לעדה ואמטד 5-6 כמה דתמר] הה"ד ומטד המד"א א כד"א ר 6 והיה אם]
 ואם אמטד | שבאדם] יש (נ' בו ו' נ' לו ט) באדם ואמטד 7 חוזרין] הולכים וחוזרין ואמטד |
 יכולין] אין יכולין ט | חוץ] אלא מחר דברי מ | מסנהדרין] נ' שלהם ואמטד 8-9 ישראל-כך הן]
 ח' ומטד 9 היונה] יונה זו ארש | נאין] נעים ר | בהליכתן] בהילוכן ומטד | עולין] עולים מטד |
 בפעמי] לפעמי וטד | רגלין] רגלים ואמטדש 10 כך] אף אש | הן] ח' ואמטד (וכן להלן)
 מצוינים] מצוינין ואמטד | בתגלחת-ובציצית] במילה וציצית מ בתפלין] בציצית בפריעה
 ובמילה ט במעשים ש 12 בעליה] בעלה אר העלין ו העולים ד העולם ט כל העולם מ | בקרבן]
 ח' ואמטד | האומות] אומות העולם אר 12-13 וכפר-עמון] ח' ואמטד 13 דאמר-פינחס] ח'
 ומטד | פינחס] פנחס אר | כל] שכל ומטד | שבעין] ח' מט | שהיו ישראל] ח' ואמטד |
 מקריבין] שמקריבין ומטד 14 כרין] ח' ומטד | יצדה] יצדא וא יצר מט | מהן] מהם אמטד |
 דכ'] הה"ד ואמטד 15 שהיא מכרת] שמכרת ומטד | את] ח' ומטד | זוגה] בן זוגה ואמטדש |
 16 לקר' בה'] להקב"ה ומד להב"ה אטדש | עוד] ח' ואמטד | הימירו אותן] המירוהו ואמטד |
 לקניה] לקנה וד בקנה ט קינה מ 17 קינה] נ' ושוכה ואמטדש ושופכה ר | כך] נ' הן וארד נ' הם
 מט | חכמין] חכמים אמטד | 18 יושבין] יושבים ומ | לפניהן] לפניהם ואמטד | גזליה]
 אפרוחיה אר 20 ביטלן] בטלו ואמטד | פעמי] שלש ומטד ישראל פעמים ר | רגלין] רגלים
 ואמטד | ש...-בשנה] בשנה ו ח' אמטד 21 חודש וחודש] חדש וחדש ואמטד | הן] ח'
 ומטד | מחדשין להן] מפרשין רבה תורה א מפרשי' ד"ת ר | להן] נ' בכל חדש וחדש ואט נ'
 בכל חדש מד | ומצות] ח' מד 21-22 כל-וחי' ח' ואמטד 22 שוגרת] שוכרת מט | לשוככה]
 לשופכה ר 23 אילו ואילון] אלו ואלו ואמטד 24 רבי מאיר מש | ביונה] יונה ואמטדש |
 כמות] ח' ומטדש 25 גירין מתגירין] גרים מתגירים ואמטדש 26 א'-חונייה] אר' הונא א ח'
 ומטד | בחנניה] בחנניא אד 27 גירין] גרים ואמטד | השעה] שעה ואמטד | מה טע'] מאי טעמא א

²³ במ' טו, כד

²⁵ תה' מד, כג

²⁷ תה' קט, ד; השוו איכ"ר א, א; פסד"כ 'ביום השמיני עצרת' כח, ט (מהר"ם מנדלבוים) עמ' 433.

²⁸ שם' כג, יז וגם שמות לר, כג ²⁹ הו' יא, יא; יחרדו כציפור [ממצרים] וכיזנה מארץ אשור

³⁰ שם' והושבתים ³¹ עיינו במבוא סעיף 1. (א) עמ' 13. ³² יש' כט, כג

²⁴ דב' יח, יג; עיינו במבוא סעיף 3. (א) עמ' 18-19.

²⁶ דב' לב, מג. ראו במבוא סעיף 1. (ג) עמ' 14-15.

שהש"ר א, טו סימן ב – שהש"ר א, טז סימן ג

(עמוד 4)

- 1 ומה כת בתריה וידעו תעי רוח וג'³³ רבי היה יושב ודורש וניתנמנס הציבור ביקש לעוררן א' ילדה אשה במצרים ס' ריבוא בני אדם בכרס אחד תלמיד וותיק היה שם א' ר' ישמעאל ביר' יוסה³⁴ א' אן הוות כן כן היא זו יוכבד שילדה את משה שהיה שקול כנגד כל ישר הד' הי' דכ' או ישיר מש' ובני יש' וג'³⁵ רעשו בני יש' ככל אש' צה יי א' מש' כן עש'³⁶: ולא קם נביא ע' וג'³⁷ א' ר' יצחק עינין יונים³⁸ עינין כיונים דיגמה רידך דמק[ה]לְיָה³⁹ יונה מה היונה הזו הביאה אורה לעולם כך ישר' מביאין אורה לעולם הד' ה' ותבא איי הוינה וג' והלכו גוים לאורך וג'⁴⁰ אמתיי הביאה יונה אורה לעולם הוי או' בימי נח הד' ה' ותבא אליו היונה וג'⁴¹ מה הוא טרף קטיל כמ' דת' טר[ו]ן טרף יוסף⁴² א' ר' ברכיה א' ליה אילו לא קטלתינה אילן רב הווה מתעבד מאיכן הביא אותו ר' אבא בר כהנא א' מהר המשחה הביא אתו⁴³ א' ר' לוי משמטוט⁴⁴ ארץ יש' הביא אותו הד' ה' דאמרין ביריתא ארעא דיש' לא לקת במרי דמבולה היא שה' קב' או' לה על ידי יחזקאל בן אדם אק' לָה אַתְּ אַרְץ וג'⁴⁵ א' ר' יוחנן אפילו איסטרובילין של יחייים נימהו במים ר' ביריי א' שערי גן עדן ניפתחו לה ומשם הביאה אותו א' לה ר' אייבו אילן מגן עדן הביאה אותו לא היה לה דבר מעולה להביא כגון קינמון ובלסמון אלא רמז רמזה לו ואמ' לו מרי נח מר מזה תחת ידו של קב'ה ולא מתוק מתחת ידך הנך יפה דודי אף נע'⁴⁶ ר' אבזוא ור' תנניה ר' אבזוא א' הוא קילסה [בלשון] כְּפֹל⁴⁷ היא קילסתו בלשון פְּשֹׁט הוא קילסה בלשון כְּפֹל הנך יפה רעיתי הנך יפ' שאם ביקש הוא לעשות לו אומה אחרת יכול הוא⁴⁸ היא קילסתו בלשון פשוט הנך יפה דודי אף נע'⁴⁹ א' לה ר' חנינה אף היא קילסתו בלשון כפול הנך יפ' דודי אף נע' א' לפניו רבון העולם אף שא[.....] נעים הוא למה שאת מביאיני לידי מוטב אף ערשנו רעננה⁵⁰ זה בית המקדש כמה [.....] אתה ואת מינק' בחד' המט'⁵¹ מה הוא [..] המט' ר' אליעזר ור' שמר בר נחמן ר' אליעזר א' בתאי[...]. שמ' בר נחמן א' בעליות ולא פליגין [..]מר בתאים בימות הגשמים ומן דאמ' בעליות בימות הח[...]. ד' א' אף ערשנו ר' עזריא ר' יהוד' ביר' סימון למלך שיצ[...]. ל[...]. והביאו לו מיטה קצרה התחיל מיצטער בעצמו ו[.....]ק באבריו וכיון שניכנס [.....]ה הביאו לו מיטה ארוכה התחיל מפשיט עצמו וממתית באבריו כך עד שלוא ניבנה בית המקדש היתה שכינה מצומצמת בין שני בדי [ה]ארון וכיון שניבנה בית המק' ויאריכו הבדים וג'⁵³ ד' א' אף ערשנו רע' מה מיטה זו אינה אלא לנחת רוח כך עד שלוא ניבנה בית המק' הייתה השכינה מטולטלת ממקום למקום ואהיה מחלהך באהל ובמש'⁵⁴ משניבנה בית המק' זאת מנחתתי עדי עד⁵⁵: ד' א'

³³ יש' כט, כד ככ"י וברפוס: ור' ישמעאל... שמו אמר וכו' ³⁵ שמ' טו, א

³⁶ כמ' א, נר ³⁷ רב' לדי, י ³⁸ שה"ש א, טו

³⁹ ככל הנראה שיבוש שהמעתיק ניסה לתקנו: 'דמיה לרה'. ובערי הנוסח האחרים: 'דמיה להדא'.

חילופי נוסח (עמוד רביעי)

1 וניתגמם הציבור והצבור מתגמנם א 2 אשה] נ' אחת ואמטד | בני אדם] ח' האמטד | אחר] נ' והיה
 שם ומטד | וותיק] ותיק א אחד ומטד | היה שם] ח' ומטד | א' | ר' | ור' האמטד 3 ביר] בר' ומטד ח' | א |
 יוסה] יסי שמו ומטד שמו א | אן-כן] מה שמה של אשה זו מ | אן] אן ואט מאן ד | הוות] הוה וט הות
 אד | כן היא] אמר ליה מד ח' האט | את משה] למשה מט 4-3 כל ישראל] ששים רבוא ומ ששים רבוא
 כל (של ט) ישראל טד 4-5 ולא-רג] ח' מ 5 א' ר' יצחק] ח' האמטד | עיניך] ח' האמטד | דיגמה] דוגמא
 ואמטר דיגמא ד | דמין[לה] דמיא להדא האמטד 7 הוי אר] ח' האמטד 8 קטיל] קטל מ | כמ' דת']
 כד"א וטר כמד"א א כמה דאת אמר מ כמה דתיימר ד | א' ליה] ח' האמטד | אילו לא] אילולי ומטד 9
 הוה] הוה האמטד | מתעברך מתעביד אטד | מאיכך] ומהיכך אמט | הביא] הביאה האמט | ר'-אתך] ח'
 האמטד 10 הביא אותך] הביאתו ומטד | ביריתא] בבריתא ומטד דברייא אמרי א | ארנא דיש] ארץ
 ישראל ומטד 11 היא] הוא אמטד | שה' קב' או' לה] שנאמר ומטד שאומר א 12 איסטורבלין]
 אסטורבלין אט אסטורבולון מ אצטרובלין ד | נימהו] נמחו וד נמחו מ נימחו ט לא נמחו א | בירי]
 טדיי ו בריים א טרייא מ טריי טד 13 איבר] איבו וטד אבו מ ברכיא א | אילן] אלו האמט | דבר-להביא]
 להביא דבר מעולה האמטד 14 ובלסמן] ובלסמן ו ובלסן א ובלסמן ט לון] לנח ומטד לו לנח א | מר
 מזה] טוב זה המר ט | תחת] מתחת וטד 15 ר' אבהו ור' חניניה] ח' מט | אבהו וארד] וכן להלן | חניניה]
 חנינא וד חנינא א חנינא ר | הוא-בלשן] ח' ר | קילסה] קלסה וא קולסה מט [וכן להלן] | קלסתן] קולסתו
 מט [וכן להלן] 16 הוא] לו ד ח' אמטר | לון] ח' האמטד | אחרת] נ' יפה א יפה ממנה ר 17 יכול הוא]
 שהוא יכול האמטד | אף נע'] נ' שאם בקשה להחליף אלוה אחר אינה יכולה ר 17-18 א' לה- אף נע'] ח'
 מט | חנינה] חנינא וארד 18 רבון העולמין] רבתו של עולם האמטד | שאת] שאתה אמטר | מביאינן]
 מחזירני ומביאיני וארד מחזירני מ נ' ומחזירני ט 19 לידי מוטב] למוטב אטר | כמה [...] שני ו כמד"א
 א הר"א מ הה"ד ט המד"א ד | אתה] אותו האמטד 20 אליעזר] אלעזר האמטד [וכן להלן] | בר נחמן] ח'
 אמ 21 פליגין] פליגי האמט | ומן] מאן ד ומאן אמט 22 עזריא] עזריה בשם ומטד | ביר] בר' האמטד |
 שין[...]לך] שיצא לו למדבר האמטד | 23-24 וכיון-באברין] ח' מט | מפשיט] פושט ואד 24
 וממתין] ומותח ואד | שלא ניבנה] שלא נבנה האמטד [וכן להלן] | מצומצמת] מצמצמת ואמ מאמצע ד
 26 אינה] נ' עשריה ומטד | רוח] ח' ומט | מטולטלת] מטלטלת האמט מיטלטלת ט

⁴⁰ י"ס ט ג, ⁴¹ בר' ח, יא ⁴² בר' לו, לג; מקבילתו בב"ד לג, ו (מהד תר"א) עמ' 311; ויק"ד לא, י (מהד' מרגליות) עמ' תשלא-תשלב. ⁴³ עיינו במבוא סעיף 3. (ג) עמ' 19.

⁴⁴ ש' ליברמן, בויק"ד, שם, עמ' תתפ, סבור כי הגירסה הנכונה היא משבטוטי-משבטכוטי, שמשמעה: קנים הגדלים על המים, ואילו ר' לוי סבור כי היונה הביאה את הקנים מאזור השפלה.

⁴⁵ יח' כב, כד; את ארץ [לא מטהרה היא לא גשמה ביום זעם]. עיינו במבוא סעיף 1. עמ' 13-14.

⁴⁶ שה"ש שם, טז ⁴⁷ לשון שיש בה חזרות, עיינו קדרי, עריכה, עמ' 97-98; לקילוס עיינו שם, עמ' 86-96.

⁴⁸ ראו ספרי דברים, פיסקא צו, עמ' 157. ⁴⁹ ככ"ו ר נוסף: שאם בקשה להחליף אלוה אחר אינה יכולה.

⁵⁰ שם ⁵¹ מ"ל"ב יא, ב; [נתקף יהושבע... את יואש בן אחזיה...]. אתו ואת מינקתו בחדר המטות.

⁵² ככל הנראה יש לקרוא: 'למלך שיצא למלוך', ואילו ברפוסים ובכל כיו"ו: 'למלך שיצא לו למדבר'.

⁵³ מ"ל"א ח. ח ⁵⁴ ש"מ"ב ז.ו. ⁵⁵ תה' קלב. יד

(עמוד 5) שהש"ר א, טז סימן ג – שהש"ר ב, א סימן ב

- 1 אף ערשנו רע' מה מיטה זו אינה אלא לנחת רוח כך עד שלא ניבנה בית המק' היו ישר' מיטלטלין ממקום למקום ויסעו ויחננו ויסעו ויחננו⁵⁶ כיון שניבנה בית המק' וישב יהודה וישראל' לבטח וג'⁵⁷ ד' א' אף ערשנו מה מיטה זו אינה אלא לפריה ורביה כך עד שלא ניבנה בית המק' לכו ספרו את יש'⁵⁸ כיון שניבנה בית המק' יהודה ויש' רבים וג'⁵⁹ ד' א' אף ערש' מה מיטה זו אינה אלא לפיריה ורביה כך עד של' ניבנ' ב' המק' כל הקהל כאחד ד' רבוא⁶⁰ וכיון שני' ב' המ'⁶¹ דאמ' ר' יוחנן מגיבו ועד אַנְטִיפֶטְרִיס ס' ריבוא עיירות היו⁶² והיו מוציאות כיפליים כיוצאי מצרים וכדון אפילו את מצע לה ס' ריבוא דקניי לא מסתנה להון א' ר' חנינה קפצה לה ארץ ישר': קרות בתינו ארזים⁶³ ר' מנחמה בש' ר' ברכיה אבנים שישן עליהן אבינו יעק' נעשו תחתיו כמיטה וכיפלומה⁶⁴ ומה הרטבה⁶⁵ החטיב מהן קורות בת' ארז' קור' בת' ארז' אילו הצדיקים והצדיקות הנביאים והנביאות שעמדו ממנו א' ר' יוחנן אין אדם נהנה מן הברות הזאת למה שהיא ניכפפת היא דעתיה דר' יוחנן דר' יוחנן א' אני ככרוש רענן⁶⁶ אני הוא שכפפתי לעקור יצרה שלעב' זרה אפרים מה לי עוד⁶⁷ מה לי כל יצרה שלעב' זרה אני עניתי אני עוניתי לו ואשורנו⁶⁸ לא אמרנו לפניך שירה אלא א' הק' ב'ה אני שכפפתי לעקור יצרה שלע' זרה רהיטנו ברותים⁶⁹ מקום שהכהנים ורהטים ככרותים
- 15 כמ' דת' ויצף את קרקע הבית בצ' ברוש⁷⁰ א' ר' יוחנן לימדתך התורה דרך הארץ שיהא אדם מקרה ארזים ומרהיט ברותים קורות בתני' וג' אני חבצלת הש'⁷¹ א' כניסת יש' אני היא וחביבה אַנְי אַנְי שחיבבני הק' ב'ה יתיר מכל אומ' העו' חבצלת שעשיתי לו צל על ידי בצלאל כמ' דת' ויעש בצלאל את הא' וג'⁷² השרון שאמרתי לפניך שירה על ידי משה כמ' דת' אז ישיר מש' וב' יש' וג'⁷³ ד' א' אני היא וחביבה אני שהיתי חבויה בצילן שלמצריים ולשעה קלה כינסני הק' ב'ה לרעמסס והירטן...] מעשין טובים כשושנה ואמרתי לפניו את השירה השיר יהיה לכם כלי' וג'⁷⁴ ד' א' אני שהייתי חבויה בצילו שלים ולשעה קלה היטרבתי מעשים טובים כשושנה והראיתי באצבע⁷⁵ ואמרתי זה אלי ואני⁷⁶ ד' א' אני שהיתי חבויה בצילו שלסיני ולשע' ק' הירטב' מע' ט' כש'⁷⁷ ואמ' לפניו כל אשר דב' יי נע' וני⁷⁸ ד' א' אני שהיתי חבויה בצילן שלמלכות לכשיגאליני הק' ב'ה מצילן שלמלכות אני מטרבת
- 25 כשוש' ואומ' לפני' שירה מזמור שירו ליי שיר חדש⁷⁹ ר' ברכיה א' המדבר אמרו

⁵⁶ ראו לדוגמה במ' לג. ⁵⁷ מל"א ה, ה. ⁵⁸ דה"א כא, ב

⁵⁹ מל"א ד, כ: רבים [כחול אשר על הים לרב] ⁶⁰ עז' ב, סד ⁶¹ בכל כיו"י נוסף כאן: פרו ורבו

⁶² כיו"י ש נוספה כאן הרחבה והשוו איכ"ר ב, ד. ⁶³ שה"ש א, יז

⁶⁴ ב"ר סח, יא (מהר" תר"א) עמ' 783; פלומה (plumeus) היא כריח רכה מנוצות, עיניו ד' שפרכר, תרבות חומרית בארץ ישראל בימי התלמוד, כך ב, ירושלים תשס"ו, עמ' 142.

⁶⁵ ראו במבוא עמ' 9 הערה 40. ⁶⁶ ה' יד. ט ⁶⁷ שם

חילופי נוסח (עמוד חמישי)

1 אינה נ' עשויה וד' | כך נ' ישראל ומטד | ישר' ח' ומטד 2 ויסעו ויחננו | ח' ואמטד | וישראל |
 וישכן ו 4 לכו-יש' | היו ישראל נספרים א | יהודה | וישראל א | ויש' | ויהודה א | וירושלים מ | זן
 ח' ש 5 לפיריה וריביה | לפריה ורביה ואמטדש (וכן להלן) | כל נ' אחד א | ד' | ששים מ | ב' המ' |
 נ' פרו ורבו ואמטד 6 מגיבן מגיבת ומט מגבת אדש | אנטיפטריס | אטריפס ו אנטיפרס אש
 אנטיפטוס מט אנטיפטרס ד | כיפליים | כפלים ואד עם כפלים מט 7 וכדן-להון | ח' מש | וכרון |
 זכרון ט | מצע | מצנעה וד מצנא אט | לה | יתהון וד תמן א להון ט | דקניין | דקני ט | מסחנה |
 מסחנא וא ולא מסחנא ט | להון | ח' א נ' ולא נסב יתהון (להון אש) ואטדש | חנינה | חנינא ואטד
 יוחנן מ 8 לה | להם וד להן מ להון ט ח' ש | מנחמה | מנחמא ואמטד 9 אבינו יעק' | יעקב אבינו
 ואמטד | וכיפלומה | וכפול מ וספסל ט | החטיב | הרטיב ואמטד 10 אר' ג' נ' ד"א ואמטד | ממנן
 נ' רהיטנו ברותים ואמטד 11 נהנה מן | מתהנהינן מ | הברות | הברוש א | הזאת | הוה וד הוה אמט |
 שהיא | לפי א שהוא מ | ניכפפת | שנכפת הוא א נכפף מ | דר' | יוחנן א' | דאמ' ר' | יוחנן ומטד ח' א
 [מכאן קטע גניזה אוק-בוד' 2851] 12 שכפפתין | שה כפפתי ג' | יצרה | יצירה מט | שלעב' | זרה | של ע"ז
 ואמטדג, (וכן להלן) | כל יצרה | וליצרה ואד וליצירה מט 13 לא | לו ג' | ואשורנן | ואשורינו ג' | לא
 אשורנו ואמטד | אמרנו | אמרתי א | לפניך | לו ואמטד | הק' | ביה | הק' ג' | (וכן להלן) | אני ג' | הוא
 ואמטדג, 14 שהכניס | שהכניס מט | רהטים | רהטים ומד רהיטים ט | כבורותם | כבורותם וא
 הברותים מט 15 כמ' דת' | המד"א ומד כמד"א א הה"ט | הכמה דאת א' ג' | לימדתך | למדך א
 למדה מד לימדה ט לא למדה ש 16 ארוים | בארוים ואמטדש | כניסת | כנסת ואמטדשג, | אני
 היא | ח' אר לפני הבי"ה רבש"ע ש 17 אני ג' | היא ומט נ' הוא אר | שחיבכנו | שחיבכני וד שחיבכה
 מט שחבכנתי ש | יתיר | יותר ש ח' ואמטד | מכל | מע' | וט משבעים מד משאר אר מכול ג' | הער' |
 ח' ומטדש | לן | ח' מטש | לי לו ג' 18 כמ' דת' ג' | דכת' | ומד שנא' אטר הכמה דאת א' ג' | (וכן להלן) |
 לפניך לפניו ואמטדג, ח' ש | 19 שהיתין | שהייתי ואמש אני היא שהייתי טד | (וכן להלן) | שהייתה ג' |
 20 הק' | ביה | המקום ש הק' ג' | טובים | טובין ג' | (וכן להלן) | את השירה | שירה מטש נ' שנא' ואמטד
 21 אני ג' | היא ומט אני היא וחביבה אני אני היא ד | (וכן להלן) | היטרבתי | הרטבתי ואמטד | הטרבתי ג'
 (וכן להלן) | מעשים | מעשין ג' 22 והראיתין | והראיתיו ואמטד | והראתי ג' | באצבע | נ' מבין טבורי
 (טיבורי ו עבורי ד) ואמטד | ואמרתין | שנא' ואמטד | שהיתין | שהייתי ג' 23 ולשע' | ק' | נ' הרשעתי
 ולשעה קלה מט | כש' | נ' בידי ולבי ואמטד 24 חבויה | חבויה ג' | רמוסה ומטד | לכשיגאלני |
 למחר כשיגאלני (כשיגאל ו שיגאלני א) ואמטד כשיגאל אותי ש | לכשיגאלני ג' | מטרבת | נ' מעשים
 טובים וש נ' בו מט 25 שירה | שיר חדש שנא' ואמטד | את השירה ג' | מזמור | ח' מטדש | ברכיה |
 ברכייה א | א' | הפסוק הזה ואמטד | המדבר | דור המדבר ואש

⁶⁸ בכל כ"י נוסף: לא אשורנו; וחורו בשהש"ר ז, ח סימן א. ⁶⁹ שה"ש שם

⁷⁰ מל"א ו, טו: בצלעות ברושים ⁷¹ שה"ש ב, א; עיינו קורי, עריכה, עמ' 193-203. ⁷² שמי' לו, א

⁷³ שם טו, א ⁷⁴ יש"ל, כט ⁷⁵ בכל כ"י נוסף: 'מבין טבורי'. וראו תוספתא סוטה (מהד' ליברמן) ו, ד.

⁷⁶ שמי' טו, ב ⁷⁷ בכל כ"י נוסף: 'בידי ולבי'. ⁷⁸ שמי' כד, ז ⁷⁹ תה' צת, א

(עמוד שישי)

שש"ר ב, א סימנים ב-ג

- 1 א' המדבר אני הוא וחביב אני שכל טובות שיש בעולם חבויין בי דכ' אתן במדב' ארו ש' וג'⁸⁰ לכשיבקשם הק' ב'ה ממני אני מחזיר פיקדונו ואני מטריב מעשין טובין כשושנה ואו' לפניו שירה ישושום מדב' וציה וג'⁸¹ ורבנין אמ' הארץ אמרתו א' הארץ אני שכל מיחי העולם חבויין בי דכ' יחיו מתיך נב' וג'⁸² לכשיבקשם הק' ב'ה ממני אני מחזרת לו פקדונו ואני מטרת מעש' טר' כש' ואומ' לפני שירה מכנף הארץ זמ' ש' וג'⁸³ ר' יודן ור' אליעזר ר' יודן א' לא היא חבצלת ולא היא שושנה אלא כל זמן שהיא קטנה הוא קורא אותה חבצלת הגדילה הוא קורא אותה שושנה ולמה הוא קורא אותה חבצלת שהיא חבוייה בצילו ר' אליעז' א' משל את הצדיקים בימשוכה שבמינים המשובח שבאותו המין המשוכה שבמינים כשושנה בין החוחים המשובח שבאותו המין שושנת העמקים ולא כשושנת ההר שהיא נחה לכמוש אלא כשושנת הע' שהיא מטרת והולכת משל את הרשעים במגונה שבמינים המגונה שבאותו המין המגונה שבמיני' כקש לפני רוח'⁸⁴ אם תאמר כמוץ שבביקעה כבר יש בו לחלוחית אלא ורודף כמץ הרים לפ' ר' וג'⁸⁵ ר' אבא בר כהנה א' אמ' כניסת יש' אני היא וחביבה אני שנתונה בעימקי צרות לקשיי' ליני הק' ב'ה מעימקי צרות אני מטרת מעש' ט' כש' ואומ' לפניו שירה יי בצר פקדו' וג'⁸⁶ א' ר' אחא אמ' כנס' יש' בשעה שאת מעמיק עיניך אני מטרת מעשים טובים כש' ואומ' שירה שיר המע' ממעמקים וג'⁸⁷ ורבנין א' כניס' יש' אמרתו א' כנס' יש' אני היא וחביבה אני שנתונה בעימקי גיהנם לכשיגאלני הק' ב'ה מעמק' גיהנ' כמ' דת' ויעליני מבור שאון וג'⁸⁸ אני מטר' מעש' ט' כש' ואומ' לפניו שירה ויתן כפי שיר חדש וג'⁸⁹ אתיא דרבנין כההיא דא' ר' אלעזר המודעי ד[...]. ר' אלעזר המ' לעתיד לב' שרי אומ' העול' 20 באין לקטריג את ישר' לפני הק' ב'ה ואו' לפניו [.....] אילו עברו עבוד' זר' ואילו עבדו עב' זרה אילו גילו עריות ואילו גילו ער' אילו שפכו דמים ואילו שפ' דמ' מפני מה אילו יורדין לגיהנם ואילו אינן יורדין⁹⁰ וישר' או' להם אם כן היא כל אומה ואומה תרדי היא ואלהיהא הד' היא כי כל העמים ילכו א' וג'⁹¹ ר' ראובן בש' ר' חנינה אילולי שהדבר כת' לא היה איפשר לאומר⁹² כי באש יי שופט אן כת' כן אלא כי בא' יי נשפט וג'⁹³ היא שדויד אר'⁹⁴ גם כי אלך בג' צלמ' וג'⁹⁵ שבטך אילו הייסורין ומשענך זו תורה המה ינחמוני

⁸⁰ יש' מא, יט: אתן במדבר ארו שטה [והדס ועץ שמן] שם לה, א

⁸² שם כו, יט: יחיו מתיך נבלתי [יקומוץ הקיעו ורגנו שכני עפר] שם כד, טז: מכנף הארץ זמרת שמענו

⁸⁴ תה' פג, יד: ורודף כמץ הרים לפני רוח שם כו, טז ⁸⁶ שם כו, טז ⁸⁷ תה' קל, א ⁸⁵ יש' יז, יג

⁸⁸ שם מג, ג ⁸⁹ שם שס, ד ⁹⁰ ויק"ר כא, ד (מהר" מרגליות) עמ' חעט; עיינו אורכך, חז"ל, עמ' 622-623.

⁹¹ מ' ד, ה: ילכו איש [בשם אלהיו] ⁹² בכל עדי הנוסח ונוסף כאן: 'כביכול'. ⁹³ יש' סו, טז

חילופי נוסח (עמוד שישי)

1 א' נ' דור א | המדבר | המדבר ג₂ | הוא | מדבר ומטד נ' מדבר א | שיש בעולם | שבעולם
 ואמטדש שייש בעולם ג₂ | חבוין | חבויים מש | וג' | נתנם (נ' לי ואד) הקב"ה שיהו (שיהיו מט)
 שמורים בי ואמטד 2 | לכשיבקשם הק' ב'ה | וכשהב"ה מבקשם ומד | פיקדונן | לו פקדונו
 ואמטדשג₂ נ' בלא חסרון ואמטד | מטריב | מרטיב ואמטדש (וכן להלן) מעשין-כשושנה | מעשים
 טובים ואמטד 3 | שירה | נ' שנא' ואמטד | ורבנין | משום רבנין ואמטד | אמ' | אמרין הוא פסוקא
 מ | אמרתן | אמרה ומט אמרו א | אמרה אותו ד | אמרתהו ש | א' | הארץ | ח' | ואמטדש | א | אני נ'
 היא וחביבה אני ואמטדש 4 | מיתין | מתי ואמטדש | העולם | עולם ואמשג₂ | חבוין | חבויים
 אמשג₂ דכ' | שנא' ואמטד | מתיך | מתיך ג₂ | 4-5 | לכשיבקשם-שירה | ח' | מט | א | אני מחורת | אני
 מחזיר | אש אחזירם ד | פקדונן | ח' | ד | 5 | ואני מטרת | ואני מטבת | אש | וארטיב | ד | לפני
 שירה | שירה לפניו שני' ד | שנא' | לפניו את השירה ג₂ | אליעזר | אלעזר טש 6 | היא ג₂ | נכרת
 ומד נקראת א 7 | הוא ג₂ | ח' | ואמטד | שהיא חבויה | שחבויה ומטד | אלה | שהיא חבויה ג₂ | בצילן
 בצלה ואמטד בצילה ג₂ | 8 | אליעזר | אלעזר ומג₂ | משל | המשיל א | משולת מט | את | ח' | מטש |
 בימשובת | במשובח ואמטדג₂ (וכן להלן) 9 | שבמינים | שבמינין ואמש | (וכן להלן) | שה | במינים ג₂ | בין
 התוחים | ח' | ואמטדש | המשובח ג₂ | משובחת | משובח מט | ובמשובח ש | 10 | שהיא נחה | שנחה
 ומטד | לכמוש | להכמש ואמטד | שהיא מטרת | שמרטבת ואמטד (וכן להלן) 11 | משל | המשיל א
 | המגונה ג₂ | במגונה ואמטדש | 12 | אם | תאמר | ואים | תומר ג₂ | לחלוחית | לחלות ומטד | אלא
 ת"ל ש | ורודף | ירדוף א | 13 | אבא | אבה ג₂ | בר | כהנה | בר | כהנא דש | ח' | אמטד | כניסת | כנסת
 ואמטדשג₂ | יש' | נ' לפני הב"ה ואמטדש נ' | אמרתהו א' | כנסת יש' ג₂ | בעימקי | בעמקים מט
 14 | לכשידלינין | וכשידלני ומטד | לכשידלני אשג₂ | לכשיגאלני ר | מעימקי צרות | מהצרות וטד
 מצרות מ | [עו כן קטע גניזה אוק-בור' 2851] לפני שירה | שירה לפניו ומד נ' | הה"ד | ומד נ' | שנא'
 אטש 15 | שאת | שאתה טר | עיניך | נ' | בי ומטרד 16 | ואומ' | נ' | לפניו אר | שירה | נ' | הה"ד
 ומטד נ' | שנא' | אר | ורבנין | רבנין ואמ רבנן טד | 17 | שנתונה | שאני נתונה ואמטד | בעימקי
 בעמקים | בעמקי אד | בעמק מט 17-18 | כמ' | דת' | הה"ד ומד | הא | כמד"א א | ח' | ט | 18 | שירה | נ'
 הה"ד ואמטד נ' | שנא' | ט | 19 | דרבנין | רבנן אטד | אלעזר ג₂ | אלעזר אט | ד .. ר' | אלעזר המ' | ח'
 ואמטד | לעתיד | לבי | עתידן ואמטד | העול' | נ' | לעתיד | לבא ומטד 20 | באין | שיכאו ומטד ח' | א |
 אילו...ואילן | אלו...ואלו ואמטד (וכן להלן) | עברן | עוברי אמט (וכן להלן) 21 | גילא ג₂ | גלו ומד
 מגלה א | מגלי ט | שפכון | שופכי ט (וכן להלן) 22 | יורדין ג₂ | ידו | ו | אינן | יורדין | ידו | לגיהנם | ו
 יורדין | לג"ע א | ארין | משיבין ואמטד | להם | נ' | ואומרין ומטד | היא | הוא | תרד | וטד | תרד | אמ 22-23
 תריד | היא | ואלהיהא | ואלהיה לגיהנם ואמטד 23 | הד' | היא | הה"ד ואמטד | בש' | ר' | חנינה | ח'
 ומטד | אילולי | שהרבין | אלו | לא | היה | הרבר ואמטד 24 | לא | היה | איפשר | אי אפשר | ומ | אי | איפשר
 אטד | לאומרן | נ' | כביכול ואמטד | שופט-כת' | נשפט יי | שופט | אין | כתיב ואמטד | כן | כאן | ואט
 ח' | מד | כי | בא- | וג' | נשפט ומטד 24-25 | היא | שרדיד | ארין | הוא | שאמ' | דוד | ברוח | הקדש | ואמטד |

שהש"ר ב, ו סימן א – שהש"ר ב, ז סימן א

(עמוד שביעי)

- 1 ישראל במדבר⁹⁶ ימ' תחב⁹⁷ זה ענן שכינה לעת' לבוא הד' הי' לא יהיה לך אור השמש' וג'
ולגנ' הירח ל' י' לך⁹⁸ ומי מאיר לך והיה לך יי לא' יומ' וג'⁹⁹ ד' א' שמ' ת' ל' זו מזוזה
תני ר' שמ' בן יוחי וכתבתם על מזוזות ביתך וג'¹⁰⁰ ביאתך מן השוק לביתך א' ר' יוחנן
כת' ושמת את השלחן מחוץ לפ' וג'¹⁰¹ ואינה כן אין אדם מניח את המנורה משמאל
5 כרי שתהא¹⁰² מעכבת את הימין אן אדם מניח את השמאל תחת הראש ומחבק
בימין א'ר' אחא בש' ר' יוחנן מיייתי לה מן הדה לאהבה את יי אלהיך לש' בק' ולדבק' בו¹⁰³
איזה הוא דיבוק שמאלו תח' לרא' וג' השבעתי אתכם ב' י' וג'¹⁰⁴ במה השביען ר'
אלעזר א' השביען בשמים ובארץ בצבאות בשתי צבאות [בצבא שלמעלן ובצבא
שלמטן או באילות הש' זו חייית השדה כמ' דתמר כי עם אבני השדה ברית' וג'¹⁰⁵ ר'
10 חננה בר פפה ור' יהודה ביר' סימון ר' חננה בר פפה א' השביען באבות ובאימהות
בצבאות שעשו ציביוני בעולם ושעשיתי ציביוני בהם או באילות הש' אילו השבטים
כמ' דת' נפתלי אילה שלוחה וג'¹⁰⁶ ר' יהוד' ביר' סימ' א' השביען במילה בצבאות בצבא שיש לי
בה אות או בא' הש' שהן שופכין דמה¹⁰⁷ כדם הצבי וכדם האיל ורבנין א' השביען בדורו
שלישמד בצבאות שעשו ציביוני בעולם ושעשיתי ציביוני בהן או בא' הש' ששפכו
15 דמן¹⁰⁸ כדם הצבי וכדם האיל דכ' כי עליך הרגנו וג'¹⁰⁹ א' ר' חיייה בר בא¹¹⁰ אם יאמר לך אדם
תן נפשך על קדושת שמו שלק' ב'ה אני נותן ובלבד שיהרגני מיד אבל כדורו שלישמר
איני יכול ליסבול ומה היו עושין בדורו שלשמד היו מביאין כדוריות שלברזל ומלבנין
אותן באש ונותנין אותן תחת ביישיחון¹¹¹ ומשיאין את נפשותיהן מהן וחוזרין
ומביאין קלומיות שלקנים¹¹² ונותן [...] אותן תחת צפורניהן ומשיאין את נפשותיהן
20 מהן היא שדויד א' לדרו¹¹³ אליך יי נפש' אש'¹¹⁴ אשא כת' שהשיאיו את נפשותיהן על
קידוש שמו שלק' ב'ה א' ר' הושעיה א' הק' ב'ה ליש' המתינו לי ואני עושה אתכן
כצבא שלמעלן ר' יודן בר פלייה בש' ר' מאיר א' להן הק' ב'ה אם שימרתן את שבועתי
אני עושה אתכן כצבא שלמעלן אם לאו אני עושה אתכן כצ' שלמטן ר' יוסה בן חנינה
א' שתי שבועות יש כן נישבע ליש' ונישבע לאומ' העולי' נישבע ליש' שלא ימרדו [...] ל

⁹⁶ עיינו במבוא סעיף 3. (ד) עמ' 20. שה"ש ב, ו: וימנו תחבקיני

⁹⁸ יש' ס, יט: לא יהיה לך ערד השמש לאור יומם ולגנ' הירח לא יאיר לך

⁹⁹ שם: והיה לך ה' לאור עולם דב' ו, ט

¹⁰² בכל עדי הנוסח: 'שלא תהא מעכבת'. וגם ר' יהודה גדליה ב'אות אמת' מגיה: כרי שלא תעכב.

¹⁰³ דב' יא, כב: לשמרע בקלו ולדבקה בו שה"ש ב, ז: בנות ירושלים

¹⁰⁵ איוב ה, כג ¹⁰⁶ בר' מט, כא ב'אות אמת' בשם ר' יהודה גדליה נוסח אחר: ששופכין דם המילה.

¹⁰⁸ בכל עדי הנוסח נוסף: על קדושת שמי. תח' מד, כג

¹¹⁰ השו"פסד"כ 'יהיה כשלח' יד. (מהר"ם מנדלבוים) עמ' 189-190. על שימוט התי' ראו עמ' 8.

חילופי נוסח (עמוד שביעי)

(מכאן קטע גניזה אוקי-כוד' 2851) 1 ישראל במדבר] ישראל אר ח' ומטד | ענן] ענן מט | הד' הי' הה"ד
 ואמטרד הדא היא ג, 2 מיאר] מאיר וארדג, יאיר מט | יומ' עולם ואמטרד 3 תנין תאני ט | יוחין
 יוחאי ומד יאחי א יוחי ג, 4 יוחנן] יהודה ט 4 ואינה] אינה אר | משמאל] משמאל ואמטרד
 משמול ג, אלא מן השמאל ת 5 שתהא] שלא תהא ואמטרדג, א]א אין ואמטרדג, וכן להלן] ואין ת
 6 אחא] אחא ג, 7 מן הרה] מן הדא קרייה (קריא ו) ומטד מהדין קרייא (קרייה ר) אר | לש' בק] ח'
 ואמטרדת 7 איזה הוא] אי זהו וארד איזהו מט זו ת | דיבוק] דבוק אמטר חיבוק ת 8 אלעזר]
 אלעזר ואד | בשתי צבאות] ח' ואמטרד | שלמעלן] של מעלה ומטד השמים א 9 שלמטן] של
 מטה בשתי צבאות ואמטרד נ' הוי אומ' בצבאות וד | כמ' דתמרן] המד"א וד כמד"א א כד"א מט
 הכמה דאת א' ג, 10 חננהג, חננא וג, חנינא אד חנינא מט | [עד כאן קטע גניזה אוקי-כוד' 2851] פפהג,
 פפא ואמטרד | יהודה] יהודא מ | ביר' בר' ואמטרד | וכן להלן] 11 בצבאות] נ' אלו אבות ואמטרד |
 בעולם] ח' ואמטרד | בהם] במ ואד 12 כמ' דת'] המד"א וד הכמד"א א כמא דאת אמר מ כד"א ט |
 לין ח' מטד | 12-13 בצבא - אתן] באות שיש בצבאו ש 13 בה] בו ט בו לה מ | שהן שופכין]
 ששופכין ואמטרדשת | דמה] דמן כמים מ דמס ד את דמס ש דס המילה ת | הצבין] צפור מט |
 וכדס] ודס וא ח' מטדש | 14 שלישמדן] של שמד ואמטרדש | ציבויני] צביונו של הקדוש ברוך הוא
 כדלעיל ש | בהן] בהם אמט | ששפכו] ששופכין ומד שהם שופכין א 15 דמן] נ' על קרושת שמי
 ואמטרד | רכ' הה"ד ואמד | חייה] חייא אמט חירא ד | בא] אבא מט | לך] לי ואמטרד 16 תן] נ' את
 א | קרושת שמון] קרושת השם מ קדושתו ט | שלק' ביה] של הקב"ה ומ של הב"ה אטד | אני
 הייתי א | שיהרגנין] שיהרגוני ומטד שיהרגו אותי א | כדורון] כדורו ואמט | שלישמדן] של שמד
 ואמטרד 17 שלברזל] של ברזל ואמטרד 18 בישיחה] שיחיהם וא שיחיהן מט שיחיהן ד | את] ח'
 ואמטרד | וכן להלן] נפשותיהן] נפשותם וד נפשותן מט | וכן להלן] ותוורין] ח' ואמטרד 19 קלומיות]
 קלמיות ואמט קרמיות ד | צפורניהן] צפרנן וד 20 היא] הוא ואמטרד | שדויד א' שאמ' דוד ומטד |
 לדוד] ח' ואמטרד | שהשיארן] שהיו משיארין ואמטרד 21 קידוש] קדושת ואמט | שמון] השם א |
 הושעיה] אושעיא ומטד יהושע א | א'ג] אמר להם א | 21-22 המתינו-הקב"ה] ח' א | 22 שלמעלן]
 של מעלה ומטד | וכן להלן] בר פלייה] ח' ואמטרד | להן] ח' ומטד | הק' ביה] נ' לישראל וד | שימרתן
 את] תשמרו ומטד 23 אני עושה] אעשה ומטד | וכן להלן] אתכן] לכם ו | וכן להלן] שלמטן] של מטה
 ואמטרד | יוסה בן תנינא] יוסי בר חנינא ואמטרד 24 א'נ' נ' אפי' מט | כן] כאן ואמטרד | נישבעג-

העול' אחת לישראל ואחת לאומות העולם וד לישראל אחת ולאומות העולם אחת מט |

¹¹² קנים שחודרו, ראו ליברמן S. Lieberman, 'Roman Legal Institutions in Early Rabbinics and in the Acta

Martyrum', *Texts and Studies*, New York 1974, p. 73.

¹¹³ המילה 'לדוד' חסרה בכל ערי הנוסח. ¹¹⁴ שם כה, א: נפשי אשא

(עמוד שמיני) שהש"ר ב, ז סימן א – שהש"ר ב, ח סימן א

- 1 מלכות ונישבע למלכות שלא יקשו עול על ישראל שאם מקשין הן עול על ישראל
הן גורמין לקץ לבוא שלא בעונתו א' ר' לוי כת' הן לצדק ימלך מלך וגו'¹¹⁵ אין
הק' ב'ה מעמיד מלך חנף על אומתו עד שהוא גובה דיקי שלה¹¹⁶ תחילה ר' אבהו
בש' חדר ר' תנחום מה שוטרי ישראל אומ' לפרעה תבן אין נתן לעב' וגו'¹¹⁷ את חטא על עמך
5 ואת חטא על אומתך ואת גורם לעצמך שתיסתלק המלכות מימך ותיתן לאומה
אחרת ר' חלבו א' ד' שבועות יש כן השביע לישראל שלא ימרדו על המלכות
ושלא ידחקו על הקץ ושלא יגלו מיסטירין שלהן לאומ' הע' ושלא יעלו חרמה¹¹⁸
שלגולה אם כן למה מלך המשיח בא לא לקבץ גליותיהן שלישראל¹¹⁹ ר' חוניה א'
ד' שבועות השביעין כנגד ארבעה דורות שדחקו על הקץ וניכשלו ואילו הן
10 אחד בימי עמרם¹²⁰ ואחד ביומו דינאי ואחד בימי בן כוזבא ואחד בימי שותלח
בן אפרים¹²¹ ויש אומ' אחד בימי אימר וא' בדורו שלשמד וא' בימי בן כוזבא וא'
בימי שותלח בן אפרים הד' ה' דכ' בני אפרים נושקי וגו'¹²² הן היו מחשבין משעה שניגזרה
גזירה ושנידבר עם אבינ' אברהם בין הבתרים והק' ב'ה היה מחשב משעה שנולד
אבינ' יצחק ניתקבצו ויצאו למלחמה ונפלו מהן חללין הרבה מפני מה כי לא האמינו
15 באליים¹²³ על שעברו על הקץ ועל שעברו על השבועה אם תעירו וא' תע' וגו'¹²⁴
ר' יודן ור' ברכיה ר' יודן אהבה שאהב יצחק את עשו ויאהב יצח' את עש' וגו'¹²⁵ מה הוא
עד שתחפץ עד שנעשה חפצו שלזקן ר' ברכיה א' אהבה שאיהב הק' ב'ה את ישראל
דכ' אהבתי אתכ' אמ' יי' וגו'¹²⁶ מה הוא עד שתחפץ עד שתחפץ מלכות שמים מלמעלן
ליכשתחפץ מידת הדין מאיליה אני מ[.....]ה בקולי קולות¹²⁷ קול דודי הנה
20 זה בא וגו'¹²⁸ ר' יהודה ור' נחמיה ורבנן ר' יהודה א' קול דודי הנה זה בא זה משה
בשעה שבא ואמ' להן ליש' בחדש הזה אתם ניגאלין א' לו רבינו משה היאך אנו
ניגאלין לא כבר נישבע הק' ב'ה לאבינ' אברהם ועבדום וענו א' ד' מאות שנה¹²⁹ והלא
אין בידינו אלא ר' ועשר שנים א' להן הואיל והוא חפץ בנגאלתכן אינו מביט
בְּחַשְׁבוֹנוֹתֵיכֶן אלא מדלג על ההרים וגו' אין הרים וגבעות האמור כן אלא

¹¹⁵ יש' לב, א ¹¹⁶ ככל כ"י: וגומרה תחלה ¹¹⁷ ש"מ ה, טז: נתן לעכרדך... [נהנה עבדיך מכיס וחטאת עמך]
¹¹⁸ ככל עדי הנוסח: ושלא יעלו חומה מן הגולה: השור שהש"ר ח, ט [צ"ל: ין סימן ג "אני חומה": ועינו
ויק"ד יט, ה (מהד' מרגליות) עמ' תכח-תכט; מסורת אחרת בכבלי כתובות קיא ע"א.

¹¹⁹ נראה לפרש שאסור לעלות בתומה, שהרי המשיח בא ותפקידו להעלות את ישראל. מאמר זה לא הובן ובכל
עדי הנוסח הושמטה המילה "לא": התידוש בפירושו למדרש רבה, ורשא 1891, מציע להגיה: 'אלא אם כן מלך
המשיח בא לקבץ...'

¹²⁰ על איזכורו השלילי של עמרם ראו י' בלידשטיין, "מדרשי עמרם ומרים", שפע טל: עינים במחשבת ישראל
ובתברכות יהודית. בעריכת ד' גריס. ח' פרייסל וב' הוס. באר שבע 2004, עמ' 1-12.

חילופי נוסח (עמוד שמניני)

1 המלכות] מלכיות ו המלכיות אמטד ונישבע] והשביע ט 2 כת] ח' וא | וג] ח' ואמטד 3 דיקי
 שלה] ממנה ט נ' וגומרה ומטד נ' וגובה וגומרה א | אבהוא] אבהו ואמטד 4 בש] משום א | חד] ח'
 ואמטד | נתן] ניתן אט | את חטא] את חטי ואד אתחטי מט (וכן להלן) 6 חלב] אבהו א | כן] כאן
 ואמטד 7 על] את א | מיסטיירין] מסטיירין ח מסתורין מט | חרמה] חומה ואמטד 8 שלגולה] מן
 הגולה ואמטד | לא] ח' ואמטד | חוניה] חוניה וא אוניא ד הונא ט חייא מ 10 ביומור] בימי ואמטד
 | דינין דיניי ומ | בן] ח' מט | כרובא] כרובא אמ כזבא ט 11 אפרים] נ' הה"ד בני אפרים נושקי
 רומי קשת ואמטד | אימר] אמר ואמטד | שלשמר] של שמד ואמטד 13 גזירה] ח' א | ושנידבר
 שנדרב א כשדבר הקב"ה ומטד | אבינ' אברהם] אברהם אבינו ומטד אברהם א | והק' ב'ה-מחשב
 ח' ד | היה] ח' ואמטד | משעה שנולד] משנולד ואמטד ומשנולד ד 14 אבינ' ח' ואמטד | ניתקבצן
 מה עשו נתקבצו ואמטד | חללין] חללים ואמטד | הרבה] רבים אט | כי לא] שלא ח' מפני שלא
 מט | האמינן] בטחו א 15 באלים] ביי ולא בטחו (האמינו א) בישועתו ואמטד | ועל שעברן
 ועברו ומטד ח' א 16 ברכיה] ברכייה א (וכן להלן) אבה] אמר (נ' את א) האהבה ואמטד | עשו] נ'
 שנא' ואמטד | וג] ח' ואמטד (וכן להלן) מה הוא] מהו ואמטד (וכן להלן) 17 שלזקן] של זקן ואמטד |
 שאהב] שאהב ואמטד | את ישר'] לישראל ואמטד עד שתחפץ] ח' ואמטד | שמים] ח' ואמטד |
 מלמעלן] של מעלן ומטד של מעלה א 19 ליכשתחפץ מידת] לכשתחפץ מדת ואמטד | אני] נ'
 הוא ומטד | קולות] נ' ולא מעכב עד שתחפץ מט נ' ולא מעכב (אתעכב ד) לכך נאמר עד שתחפץ
 סידרא תנינא ואד 20 נחמיה] נחמיה א | ורבנין] ורבנן רד ח' מט 21 להן] ח' ואמטדש | ליש'] ח'
 מטש | הזה] זה ח' | ניגאלין] נגאלין ואטרד נגאלים מט (וכן להלן) רבינו משה] משה רבנו אד 22
 לא] והלא ואמטד | כבר] ח' ומטד כך ש | נישבע] נשבע אר אמר ומטדש | לאבינ' אברהם
 לאברהם ומטדש את אברהם א לאברהם אבי' ר | והלא] ועדיין ומטד ח' ר 23 ר' ועשר] רדו טר
 עשר ומאתים ש | להן] להם ואמטדש | בגאלתכן] בגאלתכם ואמטדש 24 בחשבותיכן
 בחשבותיכם ומד בחשבותותי אר בחשבותות ש | ההרים] החרים ר (וכן להלן) אין] ואין מטר |
 האמורן] האמורים ומ האמורין ד האמורות ט | כן] כאן ומטדש

¹²¹ על יציאת מצרים של בני אפרים ראו: ל' גינצבורג, אגרות היהודים, רמת גן תשכ"ו כרך 4, עמ' 269 הערה
 10; י' היינמן, אגרות ותולדותיהן, ירושלים 1974, עמ' 137-141; "בלישטיין", יציאת מצרים של בני אפרים
 - עין חזור", עיונים במחשבת ההלכה והאגדה, באר שבע תשס"ד, עמ' 49-59.

¹²² תה' עז, ט: נושקי (רומי קשת הפכו כיום קרב) ¹²³ שם שם, כב ¹²⁴ שה"ש ב, ו
 ב' כה, כח: ויאהב יצחק את עשו ¹²⁵ מל' א, ב: אהבתי אתכם אמר ה'

¹²⁷ בחלק מכי"י מופיע כאן ראש סדר שני, העיר על כך צונץ, הדרשות, עמ' 128; יש להוסיף שאכן עזרא גורס
 כי כאן נשלמה פרשה; להנר, רות רבה, עמ' מד הערה 39, הציע כי המדרש היה מחולק לשלוש בתאם
 לחלוקת המסורה (ראש סדר שלישי בשה"ש ה, ב) ואף מצא ערות לכך באופן העתקתו של כ"י א.

¹²⁸ שה"ש ב, ח: כל המאמר בפסד"כ "החדושי" ה (מהר"י מנדלבורים) עמ' 88-90. ¹²⁹ בר' טו, יג

(עמוד תשיעי)

שהש"ר ב, ח סימן א – שהש"ר ב, ט סימן א

- 1 קיצים ועיבורים מדלג על החשבונות על הקיצים ועל העיבורים ובחדש הזה
אתם ניגאלין החדש הזה לכ' רא' חדש' וג'¹³⁰ ר' נחמיה א' קול דודי הנה ד' בא זה משה
בשעה שבא ואמ' ליש' בחדש הזה אתם ניגאלין א' לו רבינו משה היאך אנו ניגאלין
ואין בירינו מעשים טובים א' להם הואיל והוא חפץ בגאולתכן אינו מביט במעשיכן
5 הרעים ובמה הוא מביט במעשה הצדיקין שבכן כגון עמרם ובית דינו מדלג ע' ה'
מקפץ ע' ה' אין הרים וגבעות אלא בתי דינים כמ' דתמ' ואלכה וירדתי אֶל ההרים וג'¹³¹
ובחדש הזה אתם ניגאלין החדש הו' לכס ר' חדש' ורבנין א' קול דודי הנה ד' ב' זה משה
בשעה שבא וא' ליש' בחדש הו' אתן ניגאלין א' לו רבינו משה היאך אנו ניגאלין וכל
ארץ מצר' מליאה מטנופת עבודה זרה שלנו א' להן הואיל והוא חפץ בגאולתכן
10 אינו מביט בעבודה זר' שלכם אלא מדלג על ההר' מ' על הג' אין הרים וגבע' וגו' אלא
בתי עבוד' זרה כמ' דתמ' על ראשי ההרים יזבחו וגו'¹³² ובחדש הזה אתן ניגאלין
החדש הו' לכ' ר' ח' ר' יודן ור' חונה ר' יודן בש' ר' אליעזר בנו של ר' יוסה הגלילי ור' חונה
בש' ר' אליעזר בן יעק' קול דודי הנה זה ב' זה מלך המשיח בשעה שהוא בא ואו' לישר'
בחדש הזה אתם ניגאלין א' לו רבינו מלך המש' היאך אנו ניגאלין לא כבר נישבע הק' ב'ה
15 שהוא משעבדינו בשבעים אומות והוא משיכן שתי תשובות ואו' להן
אחד מכם גולה לברכריה ואחד מכם גולה לסרמטינין]ה דומה כמי שגליתן
כולכן ולא עוד אלא שהמלכות הרישעה הזאת מכתבת טירונין מכל אומה
ואומה כותי אחד בא ומשעבר בכם סרקי אחד בא ומשעב' בכם כושי א'
בא ומש' בכם פרסי א' בא ומש' בכ' כגון ששיעבדה כל אומתו וכגון שנישתעבדתן
20 בשבעים אומות ובחדש הזה אתם ניגאלין ה' ל' ר' ח' : דומה דודי לצ' וג'¹³³
א' ר' יצחק אמ' כניס' יש' לפני הק' ב'ה רב' העו' את או' לנו דיו דיו¹³⁴ את לגבן תחילה
דומה דר' לצ' מה הצבי הזה מדלג ומקפץ מהר להר מבקעה לבקעה מאילן לאילן
מסוכה לסוכ' מגדר לגד' כך הק' ב'ה דילג וקיפץ ממצרים לים מים לסיני
במצרים ראו אותו ועברתי בארץ מצ' וג'¹³⁵ בים ראו אותו וירא יש' א' היר הג' וג'¹³⁶
25 זה אלי ואנוהו וג'¹³⁷ בסיני ראו אותו פנים בפנים דכ' פנים בפנים רב' יי וג'¹³⁸ ויאמר יי מסיני...]¹³⁹
- ¹³⁰ שמ' יב, כ: לכס ראש חדשים ¹³¹ שופ' יא, לו ¹³² הר' ד, יג
¹³³ שה"ש ב, ט; כל המאמר בפסד"כ 'החדש' ה, ח (מהר"ל מנדלבוים) עמ' 90-93; עורך שהש"ר שמר על מבנה
הפתיחתא עם הפסוק החותם "החדש הזה" (עיינו להלן הערה 169).
¹³⁴ ברוב כ"י נוסף: פ' דיאו דיאו דיאו; בפסד"כ נוסף: דאי אתא את לגבן קדמי; ליברמן, "משהו על
השבעות בישראל", תרביץ כו (תשי"ח) עמ' 187, סבור כי יש לקרוא: "דיאורא דיאורא" (ביוניתי) ומשמע
שהקב"ה קורא לישראל: בוא, בוא, וחשבתם וצ"פ נוסח פסד"כ): בוא אתה אצלנו ראשת.

חילופי נוסח (עמוד תשיעי)

1 ובחדש] והחדש ט ט 2 ניגאלין] נ' שנא' ואמטרדש (וכן להלן) נחמיה] נחמיה אמד 3 שבא
 ואמ' שאמר ומטרד נ' להם ומר | רבינו משה] משה רבינו מטד ח' א' 4 ואין] והלא אין ואמטרד
 5 ובמה] ובמי ואטרדש | במעשה - שכבן] בצדיקים שבכם ואמטרדש נ' ובמעשיהם ורד נ'
 ובמעשיהם שבהם א ובעלי מעשים טובים ט 6 וגבעות] ח' ואמטרד | כמ' דתמ' | הא כמה דאת
 אמר א כמה דאת אמר מ כמה דאתמר ש המר"א וד כד"א טר | ואלכה] אלכה וארש | אל] על
 מטרדש 7 ורבנין] רבנן ורובנן ט 8 וא' - משה] וא' ט וכו' ור וגר' מ | היאך] איך ומט | וכל
 והלא כל אר 9 ארץ] ח' ומטד | מליאה] מלאה וארש הם מ | מטנופת] מלוכלכים מ | ארץ -
 שלנו] וכלנו מטנופין מע"ז של מצרים ט נ' ואף ישראל הם מטנופים בעבודה זרה שלכם מ |
 בגאולתכן] בגאולתכם ו בגאולתכם מטרדש בגאולה א 10 שלכם] שבכם ר | אין] ואין ומטרד |
 וגבע' וגו'] ח' ואמטרד 11 בתין] ח' ואמטרדש | כמ' דתמ' | המר"א וד שנא' אטר כמה דאת אמר
 מ כמה דאתמר ש | אתן] אתם ואמטרד 12 חונה] חונא ו חונא אמטר חונאי ד (וכן להלן) יוסה]
 יוסי ואמרדש 13 אליעזר בן יעק' | יעקב בן אלעזר מ נ' אמ' ואמטרד 14 רבינו - המש'] ח'
 ומטדש | לא] והלא ומר ולא אד' ח' ט | נישבע] נשבע ואמטרד אמר ש | הק' ב"ה] הב"ה אט נ'
 לנו ש 15 משעבדינו] משעבדנו ואטרדש | בשבעים] נ' ושתים מ 16 לברבריה] לברבריה ו
 לברבריא אטרש אל ברבריה מ | לסרמטין]ה] לסרמטיא אט לסרמטיאה מ לסמטריה ד
 למרטניא ש | כמי] כמו וטרד כמה א כאלו ש | שגליתן] שגליתם ומטד גליתם ש שהגלה אר
 17 כולכן] כלכם ומטדש לכלכם אר | שהמלכות] שמלכות אמטש הרישעה] הרשעה ואמטרדש |
 טירונין] טירנייה וד טרונייא א טירניאה מ טרוניא ט טירנייא ר נ' מכל (אומות א) העולם וטד
 18-19 סרקי-בכ' ח' דש 18 סרקי-בכס' ח' א | סרקין] פרסי מט | כושי] סירתי מט 19 פרסי-
 בכ' ח' יט | פרסי] כותי מ | כגון] עד אר כאלו ש מעלה אני כאילו מ | ששיעברה] ששעברה
 בהם טד שיעבור בכס אר שעברה בכס מ שעברו ש נ' בהן ו | וכגון] וכאלו ומטרד 20 ניגא' נ'
 שני' וארש הה"ד מטד 21 כניס' כנסת ואמטד | רבי העו'] רבונו של עולם ואמטד | את] אתה
 ומטד | דיו דיו] די לדיאו מ נ' פ' דיאו דיאו דיאו ואמד | תחילה] תחלה ואמטד 22 הצבי הזה]
 צבי זה וטד | מדלג] דולג א | ומקפץ] ח' ומטד | להר'] נ' ומגבעה לגבעה א | מבקעה] ומבקעה
 וטד ומן בקעה מ | מאילן] ומאילן ומט 23 מסוכה - לגד' ח' ט | מסוכה] ומסוכה ואמדש |
 מגדר] ומגדר ומש | דילג וקיפץ] קפץ ואד מקפץ מט מדלג מקפץ ש | מים] ומים ואמטדש |
 לסיני] נ' ומסיני לעתיד (נ' לבא ו) ואד 24 אותו²⁻¹ נ' שנא' ואמטד | וג'²⁻¹ ח' ואמטד (וכן להלן)

25 פנים בפנים] ח' ואמטד | דכ' שני' ומט ח' א | וג' עמכם בהר וכת' ואמטד

¹²⁷ שם טו, ב

¹³⁶ שם יד, לא: וירא ישראל את היד הגדלה

¹³⁵ שם' שם, יב

¹³⁹ שם לג, ב

¹³⁸ רב' ה. ד: דבר ה' עמכם בהר]

(עמוד עשירי)

שש"ר ב, ט סימנים א - ג

- 1 או לעפר האילים ר' יוסה בן חנינה א' לעזוליהן דאיילתה הנה זה עמ' אח' כתלנו וג'
 אחר כותלו שלסיני כי ביום השל' ירד יי' וג'¹⁴⁰ משגיח מן הח' וירד יי' על הר סיני וג'¹⁴¹
 מציץ מן החרקים וידבר אליים את כל הדב' וג'¹⁴² ענה דודי וא' לי מה אמ' לי אנכי יי'
 אליץ וג'¹⁴³ ד' א' דומה דודי ל' א' ר' יצחק אמ' כניס' יש' לפני הק' ב'ה את א' לנו דיו דיו
 5 את לגבן תחילה דומה דודי ל' מה הצבי הזה מדלג ומקפץ וג' היך קדמיא < כך הק'
 ב'ה מדלג ומקפץ מבית כניסת זו לבית כניסת זו מבית מידרש זה לבית מידרש זה
 כל כך למה בשביל לברך את ישר' באיזה זכות בזכותו שלאבינו אברהם הד' ה' וירא אליו
 יי' באלוני וג'¹⁴⁴ ר' בדכיה בש' ר' לוי יושב ישב כת' בא לעמוד א' לו ישב אברהם שאת
 סימה לבניך¹⁴⁵ בשעה שהן ניכנסין לבתי כניסיות ולבתי מדרשות וקוראין קירית' שמע
 10 והן יושבין וכבודי עומד ביניהן מה טעמ' אליים ניצב בעדת אל וג'¹⁴⁶ ר' חגי בש' ר' יצחק
 אליים עומד אין כת' כן אלא אליים ניצב בעדת אל איטימוס¹⁴⁷ כמ' דחמ' ונצבת לי שם על ר' ה'¹⁴⁸
 וכת' והיה טרם יקראו ואני אענ' וג'¹⁴⁹ ר' שמואל בר חייה בר יודן בש' ר' חנינה כל קילוס
 וקילוס שישאל מקלסין לקר' ב'ה הק' ב'ה יושב ביניהן מה טע' ואתה קדוש יש' ת' יש'¹⁵⁰
 או לעפ' הא' ר' יוסה בן חנינה א' לעזוליהן דאיילתה הנה זה עמר א' כתל' אחר כותלי
 15 בתי כניסיות ובתי מדרשות משגיח מן החל' מבין כיתפותיהן שלכהנים מציץ מן החר'
 מבין אצבעותיהן שלכהנים ענה דוד' וא' לי מה א'לי יברכך יי' ויש' וג'¹⁵¹ ד' א' דומה
 דר' לצ' א' ר' יצחק א' כנס' יש' לפני הק' ב'ה את א' [י' דיו וגו'] היך קדמיא < מה הצבי הזה
 ניראה וחזור וניכסה ניראה וחזור וניכסה כך גואל¹⁵² ראשון ניראה להן וחזור וניכסה
 מיהן וכמה ניכסה מהן ר' תנחומה¹⁵³ א' ג' חדשים הד' הי' ויפגעו את מש' ואת אהר' וג'¹⁵⁴
 20 יהודה ביר' א' לקיסרין¹⁵⁵ כך גואל האחרון¹⁵⁶ ניגלה להן וחזור וניכסה מהן וכמה ניכסה
 מהן ר' תנחומ' בש' ר' חמא בר יהושע ר' מנחמה בש' ר' חמא בר חנינה¹⁵⁷ מ' ו' ה' יום הוא
 ניכסה מהן הד' ה' ומעת הוסר התמ' וג'¹⁵⁸ אשרי המחכה ויגיע וג'¹⁵⁹ אילין מותריה מה
 אינין ר' יצחק בר קצתה בש' ר' יונה אילו מ' וחמשה יום שהוא ניכסה מהן אותן
 הימים ישר' קוטפין מלוח ושרשי רתמים ואוכלים הד' ה' הקטפים מלוח ע' ש'¹⁶⁰ [וגו']

¹⁴⁰ שמי' יט, יא ¹⁴¹ שש' שש, כ ¹⁴² שש' כ, א ¹⁴³ שש' שש, ב ¹⁴⁴ בר' יח, א: באלני [ממרא והוא שוב]
 חסר בפסד"כ. בכי"י שש"ר: 'מה את יושב ואני עומד כך יהיו בניך'. ואפשר שג' דילג: 'בניך'-בניך'.

¹⁴⁵ תה' פב, א; לדעת י"מ תא-שמע, "מצבי ישיבה ועמידה בקריאת שמע וברכותיה", כנישתא 1 (2001), עמ'
 נג-סא, בא"י המנהג הרווח היה לשבת בזמן קריאת שמע, לצד מיעוט שנהג לעמוד (והוא שהובא בספר
 החילוקים, מהר"מ מרגליות, ירושלים תרצ"ח, סימן א).

¹⁴⁷ אות אמת מפרש בשם ר' יהודה גרליה: 'פי' מוכן'. ¹⁴⁸ שמי' לר, ב: על ראש ההר ¹⁴⁹ יש' סה, כד

תה' כב, ד: יושב תהלות ישראל; בכי"י א' נוסף 'ארקולאין ימיה'. עיינו במבוא סעיף 2. (ג) עמ' 18.

¹⁵¹ כמ' ו, כד; וישמרך ¹⁵² בפסד"כ: משיח.

חילופי נוסח (עמוד עשירי)

4 א' ר' יצחק ח' ומטד | כניס' | כנסת ואמטד (וכן להלן) הק' ב'יה' נ' רבונו של עולם ואמטד | לנר' | לי מטד | דיו דין' | דיו דיו א דיו דיאו מ' נ' דיאו ואמטד 5 מדלג-קדמיא | וכו' וט ח' א יכול לקפרן מגבעה לגבעה ומהר להר מ' מדלג מהר להר מבקע' | לבקעה מאילן לאילן ומסכה לסכה מגדר לגדר ד מדלג מאילן לאילן ומסוכה לסוכה ומגדר לגדר ש 7 בשביל' | כדי מטד 8 לוח' נ' אומ' ומט | באן בקש מ' נ' אברהם ואמטד | א' לוח' נ' הקב"ה ואמטד | ישב' שב ואמטד נ' שב וד | אברהם ח' א | שאת' את מטד אתה מ 9 סימה' | סימן ואמטד | לבנין' נ' מה את יושב ואני עומד כך יהיו בניך ואמטד (יהיו בניך ח' א) | שהן ניכנסין | שבניך נכנסין א שיכנסו ומטד | לבתי כניסיות | לבתי כניסיות א לבית הכנסת ומטד | ולבתי מדרשות | ולבית המדרש ומטד | וקראין | וקראין ומטד | קירית | קרית וד קריאת מ' ק' ט את א 10 מה טעמ' | מה טעם ואמאי טעמא מ' מ"ט ט | ניצב | נצב ואמטד (וכן להלן) | ר' יצחק ח' א רבי יצחק בר חגי מ' נ' אמר ומטד 11 כן | כאן ומט ח' א | בערת אל' ח' ואמטד נ' מהו נצב ואד | כמ' דתמ' | המד"א ד כמד"א א הה"ד מט 12 בר חייה בר יודן | בר חייה א ח' ומטד | בש' | משום אד | חנינה | חנינא ואמטד נ' אמ' ו 13 לקר' ב'יה' להקב"ה ומד להב"ה א לפני הב"ה ט | מה טע' | הה"ד וטד שנא' א ח' מ | מ' | יש' נ' ? ארקולאין ימיה? א 14 כותלי' כחלי וט 15 כניסיות | כניסיות ואטדש | כיתפותיהן | כתפיהם ומטד כתפיהן אש | שלכניהם של כניהם ואמטדש (וכן להלן) 16 אצבעותיהן | אצבעותיהם אדש 17 א' ר' יצחק ח' ואמטדש | (.י) | לן ואמד לנו ט | וגר' היך קדמיא | דיו את דיאו ו דיו את א דיו מ דיו דיאו את ט דיו את דיאו דיאו ד' נ' לבגן תחלה (ד"א וט) רומה דודי לצבי ואמטד | הצבי הזה | צבי זה ואד דודי זה מט 18 ניראה-וניכסה² | מדלג מאילן לאילן ומסוכה לסוכה ומגדר לגדר ש | ניראה-³ | נראה ואמטד | וניכסה-² | ונכסה ואמטד (וכן להלן) גואל' משיח ש | וניתכסה | ונכסה ואמטדש 19 מיהן | מהן אט מהם ומש ח' ד' נ' וחוזר ונראה להם ואמטד | תנחומה | תנחומא ואמד יהודה בר' ש ח' ט | הר' הי' | הה"ד ומדש שנא' א ח' ט 20 יהודה | רבי יהודא מ | ביר' | בר' ו ברבי אד בר ר' מ | לקיסרין | לקיסרין וד לקיסרין א לקידשין מ ח' ט | 21 ר' תנחומ' - חנינה | ח' ומטד ר' תנחומא אמ' א | יום ימים ומטד 22 אילין | אלין א | מותריה | יתיריא וד יתירא אט יתירין מ | מה | מאן וד מן מט 23 אינין | אינון ואמטד | יצחק | יוחנן ומטד | בר' ח' ט | קצתה | קצרתה וד קצרתה א קסרתון מ ח' ט | יונה | יוחנן מ' נ' אמ' ומטד 24 מלוח | מלואים | מלוחים | ד | רתמים | רותם |

¹⁵³ בפסד"כ בשם יהודה בר', והמאמר השני חסר; נוסח זה עמד לפני הרמב"ן (ורבינו בחיי) כפירוש לשמות ה, כב; ואפשר שיש להגיה: ר' תנחומא אומר לקיסרין, ראו שהש"ר, ד סימן ב ובמקבילות.

¹⁵⁴ שם ה, כ. ¹⁵⁵ צ"ל לקיסרין: הזמן הנכון שאולי אף נקבע מראש, עיינו מ' הירשמן,

קרונו של תלמיד חכם', מחקרים בתלמוד ובמדרש: ספר וזכרון לתרצה ליפשיץ, בעריכת א' אדרעי, מ' בר-אשר, י' לרונסון, ב' ליפשיץ, ירושלים 2005, עמ' 127-134, ובעיקר עמ' 128-129.

¹⁵⁶ בפסד"כ וברור' ה: י"ו ברכיה בשם ר' לוי כגואל הראשון כך הוא גואל האחרון. מה גואל הראשון ניגלה להם וחזר וניכסה מהם כך גואל האחרון...". ואולי נשמטה מפני הדומות: 'כגואל' - 'כגואל'.

¹⁵⁷ עיינו כמבוא סעיף (ב,4) עמ' 21. ¹⁵⁸ דני' יב, יא: ומעת הוסר התמיד (ולתת שקרן שמם ימים אלף מאתים

ותשעים) ¹⁵⁹ שם שם, יב: ויגיע (לימים אלף שלש מאות שלשים וחמשה)

¹⁶⁰ איוב ל, ד: הקטפים מלוח עלי שיה ושרש רתמים לחמם

- (עמוד אחד עשר) שהש"ר ב, ט סימן ג- שהש"ר ב, יג סימן א
- 1 [...] הוא מוליכן מן דמר למדבר יהודה ומן דמר למדבר סיוון ועוג מן דמ' למדבר יהודה [...].אושיבך באהלים כ' מ'161 ומן דמ' למדב' סיוון ועוג לכן הנה אנכי מפתיה וג'162 ותחתי לה את כרמיה וג'163 כל מי שהוא מאמין בו והולך אחריו ממתין וחסיה וכל מי שאינו מאמין בו והולך לו אצל אומות העו' בסוף הן הורגין אותו א' ר' יצחק בר מריון לסוף מ' וחמשה יום ניגלה להן ומוריד להן את המן ואין כל חדש ת' הש'164 או לעפר האילים165 ר' יוסה בר חנינה א' לעזוליייהן דאיילתה הנה זה עמ' אחר כ' אחר כותל המערבי שלבית המקדש למה שנישבע לו הק' ב'יה שאינו חרב לעולם166 משגיח מן הח' זה זכות אבות מציץ מן החר' זו זכות אימהות. כשם שייש הפרש בין חלון לחלון167 כך יש הפרש בין זכות אבות לבין זכות אימהות168: ענה דר' ואמ' לי מה אמ' לי החדש הו' לכ' רא' ח'169 ענה דר' וא' לי170 ר' עזריה לא היא עננייה ולא היא אמירה אלא ענה לי על ידי משה ואמ' לי על ידי אהרן מה א' לי קומי לי רע' יפ' וג' קומי לי ורודי גרמיק ד' א' קומי לי קומי לך ביתו שלאברהם דכ' בה לך מארצך ומ' וג'171 רעיתי יפ' ביתו שלי צחק שריעה אותי ויפה אותי על גבי המזבח ולכי לך ביתו שליעקב ששמע לאביו ולאמו הד' ה' וין[.....]ל אביו ואל אמ' וג'172: כי הנה הסת' עב' וג'173 אילו ד' מיאות שנה שנין[.....] הגשם חלי' הלי' לי
- 15 אילו ר' ועשר שנים174 ולא הוא הגשם ולא הוא [.....]ה מיטרה עיקד שיעבודן שלישי' במצרים לא [.....] הוא קורא לה מרים א' ר' יצחק175 [.....] הנצנים נרא' בא'176 הנאצחות [.....] בא' מ' לי177 עת הזמיר ה' הגיע זמגן ש[.....] שלמצריים שייזמירו הגיע זמגן[.....] אלהי מצר' אעש' שפ' וג'178 הגיע זמנו ש[.....] שתאמר אז יש' מש' ובנ' יש' וג'179 א' [.....] עזי זומ' יה' וג'180 וזמירות יה' א' ר' בין [.....] יוחנן קל תייר טב נש' בא' אי זה זה [.....] 25 כחצות הלי' וג'181 התאנה חנטה182 [.....]

161 הו' יב, י: כימי מועד 162 שם ב, טז: מפתיה (והלכתיה המדבר)

163 שם שם, יז 164 קה' א, ט: תחת השמש

165 בפסד"כ נתחלף סדר המאמרים, המאמר בשורות 5-9 מופיע לאחר דברי ר' תנחומה ג' חדשים (עמ' 10 שורה 20). ויש להעדיף את הסדר כשהש"ר ששימר את החתימה של הפתיחתא (שורה 9).

166 עיינו במבוא סעיף 2 עמ' 16. 167 בפסד"כ: 'בין חלון לחרך'. 168 עיינו במבוא סעיף 3. עמ' 19.

169 שם יב. ב: פסוק זה חותם את הפתיחתא לפסימתא 'החדש'. אלא שבפסד"כ שם. עמ' 93. הוא חסר.

חילופי נוסח (עמוד אחד עשר)

1 מן רמר] מאן דאמר ואטד אית דאמרי מ (וכן להלן) יהודה²] ג' הה"ד 2 לכן] מרכת' וד דכת' אמט 3 בו-2] לו ואמטד | ממתין וחייה] וממתין (ג' לו אט) הוא חיה ואמטד 4 לו אצל אומות] לאומות ומטד | מריון] מורין מ מורין ט | יום] ימים אטד 5 ניגלה] נגלה ואמטד | לה¹] להם ואמטד | השי' ג' ד"א ואמטד | ר' - חנינה] ח' ומטד 6 א' ח' ומטד | המערבין] מערבי ואמטדש | שלבית] של בית ומטד של הקב"ה א 7 שנישבע] שנישבע ואמטד | לעולם] ג' ושער הכהן ושער חולדה לא חרבו לעולם עד שיחדשם הקב"ה ואמטד וכן הוא אומר יי בהיכל קדשו בין חרב בין אינו חרב ש 8 אימהות] אמהות אמטדש 8-9 כשם-אימהות] ח' ומטד | שיש] שיש אש 9 ח' ג' ד"א ואמטד | עזריה] עזריא אמ ג' אמ' ואמטד 10 מה] ומה ואמטד 11 וג' ח' ואמטד (וכן להלן) זרזין] זרזי וד | גרמין] גרמך מט עצמך א | קומי לך] ח' ואמטדש ג' זרזי גרמך ט ג' רעיתי ש | ביתן] בתו ואמטדש (וכן להלן) שלאברהם] של אברהם ואמטדש ג' אבינו אמ | בה] ביה ומטד ח' מ 12 שליצחק] של יצחק ואמטדש | אותי¹] ג' בעולמי בשעה שעקרו אביו ש 13 שליעקב] של יעקב ואמטדש | לאביו ולאמן] לקול אביו ואמו א אל אביו ואל אמו ש | הדי' ה' שנא' ואמטדש | אביו - אמ' לאביו ולאמו מ 14 אילן] אלו ואמטד (וכן להלן) מיאות] מאות ואמט ח' ד | שני...] שנגזרו על אבותינו במצרים ואמטד ג' כי רדו שנים היו משעה שנגזרה מרים על שם שנאמר וימררו את חייהם כי מרים לשון מירור הוא מט ג' ר' יי שנה היו משנגזרה מרים ש.. נק' שמה מרים על שם שנאמר וימררו את חייהם כי מרים לש' מירור הוא הגשם חלף א, 15 מיטרה] מיטרא הוא וט מטרה היא א מטרא הוא מד 16 עיקר] עקר א | שיעבודן שלישי] שעבודן של ישראל ואמטד | 16-17 לא-יצחק] ח' מט שמנים וששה שנים היו משעה שנגזרה מרים (מצרים ג' פירושא ד) שלכך נקראה מרים על שום שני וימררו את חייהם כי מרים לשון מירור הוא וד לא היו אלא שמנים וששה שנים משעה שנגזרה מרים ולמה קורא אותה מרים א' ר' שמעון על שם וימררו את חייהם א 18 הנאצחות] הנצחות ומד הנצחונות א ח' ט 19 זמנן] זמנמ מ 20 שלמצריים] של מצריים וד של מצרים א של ישראל מט | זמנ...] זמן ואד 21 זמנן] זמן וד זמנה א 22 שתאמר] שתאמד ואד ח' מט ג' שנא' ואמטד עד סוף קטע הגניזה ח' מ 23 ומירות יה] ח' ואמ ומירות יה טד 24 קל] קול ואטד | אי זה זה] ח' ואמטד 25 חנטה] חנטה ר

¹⁷⁰ שה"ש ב, י: ענה דודי ואמר לי; כל המאמר בפסד"כ 'החודש' ה, ט (מהר' מגדלבוים) עמ' 93-96.

¹⁷¹ בר' יב, א א ¹⁷² שם כת, ז: וישמע יעקב אל אביו ואל אמו ¹⁷³ שה"ש ב, יא: כי הנה הסתוו עבר

שם, שם; בפסד"כ, שם: כי הנה הסתוו עבר אילו מאתים ועשר. הגשם חלף הלך לו זה השיעבוד.

¹⁷⁴ עיינו במכוא סעיף 2. (ב) עמ' 17-18. ¹⁷⁵ שה"ש ב, יב ¹⁷⁷ שמי' יב, א: [ויאמר ה'...] בארץ מצרים לאמר

שם יב: [ובכל] אלהי מצרים אעשה שפטים ¹⁷⁹ שם טו, א: או ישיר משה ובני ישראל [את השירה הזאת לה]

שם שם, ב ¹⁸¹ שמי' יא, ד: כחצת הלילה [אני יוצא בתוך מצרים] ¹⁸² שה"ש שם, יג

(עמוד שנים עשר) שהש"ר ב, יג סימנים א-ג

- 1 אפילה ויהי חשך אפלה וג' ¹⁸³ לא ראו איש וג' ¹⁸⁴ והגפנים סמדר נ' ר' ¹⁸⁵ אילו הנישאים ש[...]
 תשובה וניגאלו אתא משה לגבון א' לון כל הון ריחה טבה גבכון ואתון יהיבון
 הכה קומי לך רעיתי יפ' וג' ר' א' ענה דודי וג' א' ר' עזריה ולא היא ענייה
 ולא היא אמירה אלא ענה לי על ידי משה ואמ' לי על ידי אהרן מה אמ' לי
 5 קומי לי רע' יפ' וג' כי הנה הסתו עבר וג' אילו מ' שנה שעשו יש' במרבר
 הגשם חל' הל' לו אילו ל' רח' שנה שהיו יש' כימנודים במרבר ולא היה הדיבר
 מדבר עם משה ער שתמו כל אותו הדור הד' ה' והימים אשר הלכנו מק' וג' ¹⁸⁶
 וגם יד יי היתה במ' וג' ¹⁸⁷ ויהי כאש' תמו וג' ¹⁸⁸ מיד ויא' יי אלי לאמ' ¹⁸⁹ הנצנים נרא' בא'
 הנאצחות ניראו בארץ אילו הנשיאים ונשיא אחר נש' א' וג' ¹⁹⁰ עת הזמ' הג'
 10 הגיע זמנה של עורלה שתיזמר הגיע זמן שלכנענים שזימרו הג' זמנה שלארץ
 ישר' שתחלק ליש' לאלה תחלק הא' וג' ¹⁹¹ וקול הת' נש' ב' א' ר' יוחנן קול תייר טוב
 נ' ב' איזה זה זה קולו שליהושע בשעה שאמ' ויצו יהושע א' וג' ¹⁹² עברו בקרב
 המחנ' וג' ¹⁹³ התא[.....] לו סלי הב כורים הגפנ' ס' נ' ר' ¹⁹⁴ אילו הנסכים
 ד' א' ענה [.....] ולא היא ענייה ולא היא אמירה אלא ענה לי
 15 על ידי [.....] א' לי קומי לי רע' יפ' וג' כי הנה הס' עב'
 [.....] ל' אילו נ' וב' שנה משחרב
 [.....] שנה הן א' ר' לוי צא מהן יח
 [.....] שלנכוכדנצ' ואומ' לן עברא
 [.....] שמעין ליה הנצנים נ' ב'
 20 [.....] נר' ב' כגון מרדכי וחבורתו
 [.....] זמנה שלעונר]לה שתיזמר הגיע
 [.....] שיישבר שבר יי מטה רש' וג' ¹⁹⁵
 [.....] יום וכת' גדול יהיה כבוד וג' ¹⁹⁶
 [.....] זה זה זה קול שלכורש דכ' כה' ¹⁹⁷

¹⁸³ שמי' י, כב

¹⁸⁴ שם שם, כג

¹⁸⁵ שה"ש ב, יג : נתנו ריח

¹⁸⁶ דב' ב, יד : מקדש [ברנע...שלישים ושמונה שנה עד תם כל הדור אנשי המלחמה מקרב המחנה]

¹⁸⁷ שם שם, טו

¹⁸⁸ שם שם, טז

חילופי נוסח (עמוד שניים עשר)

1 אפילה] אפלה שנא' ואטרד | וג' ח' ואטרד | וכן להלן] | אילן] אלו ואטרד | וכן להלן] |
 הנישואים] הנשואים ואטרד | 2 וניגאלן] ונגאלו ואטרד | לגבון] לבגון ואטרד | הדין] הדין ואטרד
 | ריחה] ריחא וארד | טבה] טבא ואטרד טובא | ר | גבכון] אית גביכון ואטרד | יחיכון] יחיבין ו
 יחיבין אר יחיבין | 3 הכה] הכא ואטרד | עזריה] עזריא א אחא | ט | ולא] לא ואטרד | 4 ענה -
 אהרן] אמירה ע"י אהרן וענייה ע"י משה | ט | 5 שעשו] שהיו | א | 6 כימנודים] כמנודין ואטרד |
 הדיבר] הדיבור ואטרד | 7 מרבך] מתיחד | ט | שתמו] שתם | ט | הר' ה' | הה"ד | וט | הרא | היא דכתי' ד
 שנא' | א | הלכנו] עברנו | ו | 9 הנאצוחות] הנצוחות | וט | הנצחונות | א | ניראן] נראו ואטרד |
 הנשיאים] נ' שנא' ואטרד | 10 עורלה] ערלה ואטרד | שתיזמר] שתזמר ואטרד | זמנן] זמנם | ט |
 שלכנענים] של כנענים | ו | של כנעניים | א | שיומירו] שיזמרו ואטרד | שלארץ] של ארץ | וט | של
 א | 11 שתחלק] שיחלק | ו | שתחלק | ט | להחלק | ד | ליש'] להם הארץ | א | שנא' ואטרד | טוב] טב
 וא | גדול טוב | ט | 12 איזה | זה | ח' ואטרד | שליהושע] של יהושע ואטרד | 13 סלין] כלי | ו | ח' | ט |
 הב כורים] הבכורים ואטרד | 14 ולא, - | אלא | ח' ואטרד | ענה | לין | ח' | ט | 17 שנה] שנים | ט | הן | הם
 ט | ח' | א | מהן] מהם | א | יח | שמינים | ו | 18 שלנבוכדנצ' | לנבוכדנצר | וט | לנבוכדנצר | א |
 ואומ' | לן | ח' | וא | 20 נר' | ב' | ח' | ואטרד | 21 זמנה] זמן | ו | ח' | 21-23 זמנה - | יום | ח' | א | שלעור(ר)לה]
 של ערלה | ו | שלעולה | ט | שתיזמר] שתזמר | וט | 22 שיישבר] שישבר | שני | ו | שתשבר | שנא' | ט
 24 זה קול] קולו ואטרד | שלכורש] של כורש ואטרד | דכ' | ההד' | וט | שנא' | א |

¹⁸⁹ שם שם, יז: וידבר ה' אלי לאמר

¹⁹⁰ במ' לד, יח: נשיא אחד [ממטה]

¹⁹¹ במ' כו, נג: הארץ [בנחלה]

¹⁹² יהו' א, י: ויצו יהושע את [שטרי העם לאמר]

¹⁹³ שם שם, יא: המתנה [יצו את העם לאמר...כי בעוד שלשת ימים אחם עברים את הירדן הזה]

¹⁹⁴ שה"ש ב, יג: הגפנים סמדר נתנו ריח

¹⁹⁵ יש' יד, ה: רשעים

¹⁹⁶ חגי ב, ט: כבוד [הבית הזה]

¹⁹⁷ עז' א, ב: כה ואמר כרש'